

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU / KATEDRA ZA ARHEOLOGIJU

Područje srednje Bosne u antičko doba
Završni magistarski rad

Kandidat:
Edo Mešić, BA

Mentor:
Prof. dr. Adnan Busuladžić

Sarajevo, septembar 2020. godine

Sadržaj

1. UVOD	4
2. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA.....	6
3. HISTORIJSKI KONTEKST	12
3.1. BELLUM PANNONICUM.....	13
3.2. BATONOV USTANAK	14
3.3. ROMANIZACIJA.....	17
3.4. KULTURNO HISTORIJSKI RAZVOJ SREDNJE BOSNE U KASNOJ ANTICI.....	20
4. RIMSKA NASELJA.....	22
4.1. KOLONIZACIJA (OSNIVANJE PRVIH NASELJA)	22
4.1.1. <i>Municipiji na prostoru srednje Bosne</i>	23
4.1.2. <i>Naselje Bistue Vetus</i>	24
4.1.3. <i>Municipium Bistuensium</i>	25
4.1.4. <i>Naselje Aquae S... kod Sarajeva</i>	27
4.1.5. <i>Naselje u Višnjici, municipium ili ne...?</i>	29
4.1.6. <i>Naselja rudarskog karaktera</i>	31
4.1.7. <i>Manje rimska naselja i aglomeracije</i>	32
5. RIMSKI PUTEVI NA PROSTORU SREDNJE BOSNE	40
5.1. MAGISTRALA SALONA- SERVITIUM	42
5.2. RUDARSKA MAGISTRALA SALONA – ARGENTARIA.....	43
5.3. PRIKLJUČNI PUTEVI (VIAE VICINALES)	45
5.4. CESTE KROZ DOLINU RIJEKE LAŠVE	45
5.5. CESTA VITEZ – KISELJAČKA KOTLINA – ZENICA.....	46
5.6. RIMSKE CESTE NA PODRUČJU ZENICE I DOLINE BOSNE.....	47
5.7. DIONICA BILIMIŠĆE – GORNJE MOŠTRE – SARAJEVSKO POLJE.....	49
5.8. RIMSKE CESTE U SARAJEVSKOM POLJU	50
6. RIMSKI RUDNICI NA PODRUČJU SREDNJE BOSNE	53
6.1. RUDNICI ZLATA	54
6.2. RUDNICI SREBRA	55
6.3. RUDNICI ŽELJEZA	59
6.4. RUDNICI OSTALIH MINERALA	61
7. RELIGIJA	63
7.1. RIMSKA BOŽANSTVA	64
7.1.1. <i>Jupiter</i>	64
7.1.2. <i>Urbis Romae</i>	64
7.2. ORIJENTALNI KULTOVI	65
7.1.3. <i>Appolo Taden</i>	65

7.3.	TRAČKO – MITRIČKI KULTOVI	66
7.3.1.	<i>Kult Mitre</i>	66
7.3.2.	<i>Kult Izide</i>	67
7.4.	DOMAĆI KULTOVI.....	67
7.4.1.	<i>Silvan</i>	67
7.4.2.	<i>Pan</i>	69
7.5.	KRŠĆANSTVO	69
8.	ZAKLJUČAK	74
9.	BIBLIOGRAFSKE JEDINICE.....	77
9.1	POPIS IZVORA:	77
9.2	POPIS KNJIGA I ČLANAKA:.....	78
9.3.	POPIS PRILOGA	92
10.	SAŽETAK	93
11.	SUMMARY	94
12.	BIOGRAFIJA	95

1. Uvod

Područje srednje Bosne u antičko doba podrazumjevalo je široko geografsko područje. Na sjeverozapadu, srednja Bosna graničila je sa Bosanskom Krajinom i planina Vitorg kod Jajca (1907 metara n.v.) čini prirodnu granicu između ove dvije regije. Na zapadu i jugu, prirodnu granicu sa Hercegovinom predstavljaju planine Stožer (1757. metara n.v.) kod Bugojna, Raduša (1956 metara n.v.) kod Gornjeg Vakufa – Uskoplja, između Gornjeg Vakufa – Uskoplja i Fojnice, dominira planina Vranica (2112 metara n.v.), Ivan planina (1757. metara n.v.) kod Tarčina i Visočica (1967 metara n.v.) blizu Konjica. Prema istoku Bosne, smještene su planine: Treskavica (2086 metara n.v.), Trebević (1629 metara n.v.) i Sarajevski Ozren (1534 metara n.v.) pored Sarajeva. Granicu prema sjeveru Bosne, predstavljaju brežuljkasti predjeli. Prirodnu granicu prema sjeverozapadnoj Bosni i Banjalučkoj kotlini, predstavljala je planina Vlašić (1933 metara n.v.), koja dominira iznad Travnika.

Ova regija u antičko doba doživjela je period intenzivnog razvoja i nazapamćenog blagostanja. Rimsko prisustvo ostavilo je velike posljedice koje su i danas vidljive kroz proces prostorne distribucije modernih naselja, razvoja rudarstva i izgradnje osnovne saobraćajne komunikacije koja je u rimsko doba predstavljala prvu saobraćajnu vezu sa jadranskim priobaljem i Podunavljem. Ostaci rimskih rudnika i proces osnivanja naselja koji je bio uzrokovan doseljavanjem stanovništva iz udaljenih dijelova Carstva, dovelo je do izgradnje čitavog niza prateće infrastrukture koja se još od antičkog vremena, pa sve do danas koristi u kontinuitetu. Pojedini rimski rudnici koristili su se sve do XIX. stoljeća.

Cilj rada je na osnovu rezultata dosadašnjih arheoloških istraživanja ukazati na kulturno – historijski razvoj prostora srednje Bosne u antičkom periodu.

Predmet rada je ukazati i analizirati sve one faktore koje su doprinijele ekonomskom i privrednom usponu srednje Bosne tokom antičkog razdoblja. Kako bi čitalac mogao razumjeti procese, diplomski rad zasnovan je na tezi da je veći ekonomski prosperitet srednje Bosne u antičko doba u odnosu na ostale dijelove Bosne u istom periodu, bio uslovljen eksploatacijom prirodnih bogastava.

Rad čini više tematskih cjelina koje predstavljaju najvažnije aspekte vezane za razdoblje rimske vladavine. Prvo poglavlje posvećeno je nastanku, razvoju i teritorijalnoj distribuciji rimskih naselja. Drugo poglavlje posvećeno je osnovnoj rimskoj komunikacijskoj mreži. Kroz

detaljnu analizu glavnih i sporednih rimskih puteva, nastoji se približiti uticaj komunikacija na razvoj naselja i društva u cjelini. Treće poglavlje vezano je za rimske rudnike koji su predstavljali glavni izvor prihoda i bili su jedan od glavnih razloga doseljavanja nove grupe stanovništva, koja je predstavljala izvor radne snage. Posljednja tematska cjelina posvećena je religiji. Prikazana su domaća, rimska, grčka i orijentalna božanstva, a posebna pažnja posvećena je i kršćanstvu koje dolazi u srednju Bosnu tokom IV. stoljeća n.e. iz Salone i Narone.

Prilikom pisanja rada hronološki smo predstavili analizu pokretnog i nepokretnog arheološkog materijala koji je za potrebe istraživanja kompariran da bi na osnovu te metode predstavile opće prilike na prostoru srednje Bosne u antičko doba.

Sa ciljem što boljeg razumjevanja problematike područje srednje Bosne u antičko doba, autor rada proveo je i vlastita terenska istraživanja.

2. Historijat istraživanja

Prva arheološka istraživanja na prostoru srednje Bosne započela su sa dolaskom Austrougarske monarhije. Osnivnje Muzejskog društva 1888. godine, označava prekretnicu u razvoju arheološke nauke, dok je formiranje Zemaljskog muzeja 1888. godine omogućilo kordinaciju i plansko – sistematska istraživanja.¹

Dolinu Lašve istraživali su Ćiro Truhelka, Carl Patsch, Aleksander Hoffer i Ivan Kujudžić. Naprije treba istaći Ćiru Truhelku i Carla Patcha, koji su učestovali u istraživanju rimske vile u Malom Mošunju kod Viteza² i istraživanju doline Lašve.³ Truhelka je izvršio i iskopavanje starokršćanske bazilike u Varošluku i Turbetu kod Travnika.⁴ A. Hoffer je najviše istraživao područje oko Travnika. Među njegovim radovima, treba spomenuti rad u kojem je objavio dio nadgrobne ploče iz Fazlića kod Travnika.⁵ On se bavio i rudarstvom⁶, a istražio je i starokršćansku crkvu na Bukovici kod Travnika.⁷ Arheološke nalaze sa područja Mošunja, objavio je Ivan Kujudžić.⁸

Što se tiče područja Zenice, tu se opet ističu imena dvojice arheologa, Carla Patscha i Ćire Truhelke. Patch je puno doprinio na objavi natpisa sa sarajevskog i zeničkog područja, a dobivene rezultate, Patch je publicirao.⁹ On je bio prvi naučnik koji je locirao municipium Bistuensium u Zenicu.¹⁰ Truhelka je izvršio i iskopavanje crkve u Bilimišću kod Zenice, u okviru kojeg je našao natpis posvećen svećeniku *Urbis Roma*.¹¹

Istraživanje antičke Ilidže prvi je započeo Ivan Kellner 1893. godine. Prilikom radova na proširenju banjskih kapaciteta, radnici su otkopali dijelove rimskog mozika i jedne prostorije.¹² To je potaklo Kellnera da obavi kraća ispitavanja i tom prilikom, on je otkrio dijelove rimske zgrade i veliki broj novčića. Vladimir Ćorović objavio je izvještaj o iskopavanjima u Brezi.

¹ A. Dautbegović, 1988, 7.

² C. Patsch, 1893, 685 – 699.

³ Ć. Truhelka – C. Patch, 1893, 695.

⁴ Ibid, 1893, 685 – 699.

⁵ A. Hoffer, 1895a, 227 – 247.

⁶ Ibid, 1897a, 411 – 423.; Ibid, 1897b, 890 – 898.

⁷ Ibid 1901, 468.

⁸ I. Kujundžić, 1916, 477 – 496.; Ibid, 1917, 477 – 496.

⁹ C.Patch, 1893, 75 – 93. i 125 – 141.

¹⁰ Ć. Truhelka, 1892, 340.

¹¹ Ibid, 1892, 350 – 365.

¹² I. Kellner, 1895, 161-198 + Tbl. I-X. Ibid, 1897, 131 – 162.

Između ostalog, opisao je dio arheološkog istraživanja kasnoantičke bazilike.¹³ Samo godinu dana poslije, Patsch je objavio spomenik posvećen Apollonu Tademu sa Ilidže.¹⁴

Period Kraljevine Jugoslavije obilježen je stagnacijom. Zbog teške ekonomske situacije koja je vladala u zemlji, nije se istraživalo u onolikoj mjeri kao što je bio slučaj sa razdobljem Austrougarske. Došlo je pada naučnih aktivnosti na svim arheološkim poljima. Poduzimani su manji konzervatovski radovi, dok su istraživanja bila usmjerena na pojedinačne objekte.

Jedan od rijetkih istraživača tokom ovog perioda koji je obavljao istraživanja, bio je Vladislav Skarić. On je dao analizu natpisa posvećenog Apollonu Tadenumusu sa Ilidže kod Sarajeva.¹⁵ Istražio je i kasnoantičku baziliku u Gracu kod Homolja.¹⁶ Skarić se bavio i pitanjem starog rudarstva, pogotovo u okolini Kreševa i Fojnice.¹⁷ Gregor Čremošnik izvršio je istraživanje rimske vile na Stupu kod Sarajeva.¹⁸

Od vanjskih saradnika Zemaljskog muzeja, treba spomenuti Krunoslava Misila. On je obavio istraživanja Višnjice kod Kiseljaka.¹⁹ Rimsku grobnicu pod Dželilovcem kod Travnika, istražio je Tomo Marković.²⁰

Među izstraživačima ovog perioda, posebno je isticao Dimitrije Sergejevski. Objavio je i veće broj epigrafskih natpisa pronađenih na prostoru Bosne i Hercegovine.²¹ On se bavio antičkim naseljem na Ilidži,²² objavio je i nove antičke nalaze iz Sarajeva..²³

Završetkom Drugog svjetskog rata, došlo je ponovo do buđenja naučnog interesa za arheologiju. Formira se nova generacija arheologa, a pri Naučnom društvu SR BiH osniva se Centar za balkanološka ispitivanja. Na republičkom nivou, došlo je do osnivanja Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika, koja je imala funkciju kordinatora svih arheoloških i konzervatorskih radnji. Na lokalnom nivou, došlo je do uspostave čitave mreže zavičajnih

¹³ T. Marković, 1913, 409 – 420.

¹⁴ Patsch, 1894, 341 – 358.

¹⁵ V. Skarić, 1926, 101 – 104.

¹⁶ Ibid, 1932, 1 – 21.

¹⁷ Ibid, 1935, 23 – 34.

¹⁸ G. Čremošnik, 1930, 211 – 223.

¹⁹ K. Misilo, 1936, 15 – 26.

²⁰ T. Marković, 1939, 65 – 68.

²¹ Ibid, 1934.; Ibid, 1938.; Ibid, , 1940.

²² D. Sergejevski, 1936..

²³ Ibid, 1941.

muzeja širom zemlje. Zavičajni muzeji u saradnji sa Zemaljskim muzejom Bosne i Hercegovine i Zavodom za zaštitu spomenika, obavljali su arheološka istraživanja.

Prva poslijeratna arheološka istraživanja obavio je dr. Niko Andrijašević. On je tokom 1949. i 1950. godine, radeći na Ilidži, otkrio objekt A i mozaik sa prikazom Amora na morskom lavu. On je samo djelimično ispitao naselje i dobivene rezultate nikada nije objavio.²⁴ Sa ciljem da prikupi da što više informacija i podataka u vezi sa antičkim naseljima i komunikacijama, Esad Pašalić izvršio je vlastita terenska istraživanja. U razdoblju od 1952. do 1956. godine, Pašalić je obišao i ustanovio sačuvane ostatke cesta na području srednje Bosne. Informacije koje je tada dobio, objavio je u vidu knjige o rimskim komunikacijama i naseljima na području Bosne i Hercegovine.²⁵ Samo šest godina poslije Andrijaševićevih istraživanja Ilidže, Pašalić je preuzeo vođenje arheoloških istraživanja antičke Ilidže. Istraživanja su trajala od 1955. do 1958. godine. Prilikom istraživanja otkrivena je *villa urbana*, luksuzna stambena kuća.²⁶ Dobivene rezultate objavio je u Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.²⁷ Posthumno, 1975. godine izašla je knjiga *Sabrana djela* u kojima su sumirani Pašalićevi članci i naučna saznanja.²⁸

Irma Čremošnik istražila je rimsku vilu u Rankovićima kod Travnika. Istraživanja su poduzeta tokom 1952. godine i tom prilikom su ispitane sve gomile između željezničke pruge i brijega Kose. Tada su ustanovljeni dijelovi rimske banje, a druge dvije gomile pokrivala su stambenu zgradu.²⁹ Najveći doprinos Irme Čremošnik u proučavanju perioda antičke arheologije Bosne i Hercegovine predstavlja njena monografija o mozaicima i zidnog slikarstvom.³⁰ Pred kraj života objavila je kraći stručni članak o kasnoantičkim utvrđenjima na prostoru Bosne i Hercegovine.³¹

Antičkom arheologijom bavio se i Jozo Petrović. On je 1958. godine na lokalitetu Grudine kod Bugojna, izvršio iskopavanje i tom prilikom je pronašao podnu ciglu sa natpisom *BISTVES*.³² Pored Grudine, on je obavio i manja iskopavanja na lokalitetu Šarampovo u

²⁴ E. Pašalić, 1959, 123.; I. Čremošnik, 1984, 58.; M. H. Čeman, 2000, 145 i 151.; A. Busuladžić, 2008, 41 – 42.

²⁵ Ibid, 1960, 160.

²⁶ A. Busuladžić, 2011, 26.

²⁷ Ibid, 113 – 136.

²⁸ E. Pašalić, 1975.

²⁹ I. Čremošnik, 1955, 107-136

³⁰ Ibid, 1984.

³¹ Ibid, 1990, 357 – 364.

³² J. Petrović, 1958, 267 - 271.;

Gornjem Vakufu – Uskopolju. Tu je pronašao građevinske ostatke jedne manje crkve i stelu.³³ Objavio je i druge arheološke nalaze iz doline Gornjeg Vrbasa.³⁴ Ovi nalazi potakli su i druge istraživače da nastave sa istraživanjima ovog kraja, pa su se već 1959. godine, Pavao Anđelić i Veljko Paškvalin su odlučili da nastave sa istraživanjima na Grudinama.³⁵ Anđelić je u okviru Naučnog društva SRBiH objavio rezultate dobivene tokom istraživanja Lepenice kod Kiseljaka.³⁶

Đuro Basler bio je posebno aktivan na polju starokršćanske arheologije. On je učestovao na istraživanjima ranokršćanske bazilike u Oborcima kod Donjeg Vakufa.³⁷ Publicirao je nalaze iz Kreševa, Kiseljaka i Fojnice.³⁸ Ipak, njegov najveći doprinos predstavljaju dvije knjige: Kasnoantička arheologija³⁹ i *Kršćanska arheologija*, koja je doživjela dva izdanja.⁴⁰

Prvi arheolog koji je pokušao napraviti sintezu antičkih kultova sa područja Bosne i Hercegovine, bio je Veljko Paškvalin.⁴¹ On je istražio kasnoantičke objekte iz Osatice i Karahodža kod Travnika, i Višnjice kod Kiseljaka.⁴² Posebnu pažnju posvetio je lokalitetu Ograja u Putovićima kod Zenice, kojeg je istražio u dva navrata.⁴³ Paškvalin je 1990. godine izvršio još jedno istraživanje na Grudinama kod Bugojna.⁴⁴

Najveći doprinos Enver Imamović dao je na polju izučavanja antičkih kultova na prostoru Bosne i Hercegovine. S tim u vezi, njegova monografija zauzima izrazito značajno mjesto u arheološkoj nauci.⁴⁵ Imamović se bavio i problemom eksploatacije plemenitih metala na području srednje Bosne, pa u tom kontekstu treba posebno izdvojiti dva rada: „Rimske ceste na području BiH“⁴⁶ i „Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji“⁴⁷

Bez ikakve sumnje, najveći doprinos izučavanju antičke arheologije na prostoru Bosne i Hercegovine, dao je Ivo Bojanovski. Treba spomenuti njegovo djelo o rimskim komunikacijama

³³ E. Pašalić, 1960 - 61, 229 - 234.

³⁴ Ibid.

³⁵ V. Paškvalin, 1959, 163.

³⁶ P. Anđelić, 1963, 151 – 191.

³⁷ Đ. Basler, 1960, 59 – 72.

³⁸ Đ. Basler, 1954, 299 – 306.

³⁹ Ibid, 1974.

⁴⁰ Ibid, 1972.

⁴¹ V. Paškvalin, 1963, 127 – 153.

⁴² Ibid, 1983, 109 – 125.

⁴³ V. Paškvalin, 1968.; Ibid, V. Paškvalin, 1982, 87 – 88.

⁴⁴ Ibid, 1990A, 43 - 51.; Ibid, 1990B, 35 – 92.

⁴⁵ E. Imamović, 1977.

⁴⁶ Ibid, 1985, 31 – 52.

⁴⁷ Ibid, 1976. 7 – 71.

na području provincije Dalmacije, u kojem se bavio i antičkim kultovima na prostoru srednje Bosne.⁴⁸ Bavio se i pitanjem antičkog rudarstva.⁴⁹ Njegovo kapitalno djelo predstavlja monografija o antičkom razdoblju na tlu Bosne i Hercegovine.⁵⁰ Značajan broj radova objavio je pored Godišnjaka Centra za balkanološka istraživanja i u časopisima Glasnik Zemaljskog muzaja, Arheološki radovi i rasprave JAZU, Živa antika itd.

Što se tiče istraživanja pojedinačnih lokaliteta, Dušanka i Čedomir Trajković pružaju više informacija o rimskoj vili sa lokaliteta Tišina kod Zenice.⁵¹ Treba spomenuti da je Tihomir Glavaš prilikom istraživanja predromaničke crkve u selu Vrutci kod Ilidže pronašao jedan rimski natpis posvećen Jupiteru.⁵² Numizmatičke nalaze iz Bugojna i Travnika, objavio je Gojko Kraljević.⁵³

Na polju starokršćanske arheologije djelovali su Lidija Fekeža i Ivana Marijanović. Lidija Fekeža istražila je ranokršćansku baziliku na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Istočnog Sarajeva.⁵⁴ Ivana Marijanović izvršila je analizu starokršćanskih crkava na prostoru Bosne i Hercegovine i tom prilikom ih datirala na osnovu pronađenog materijala.⁵⁵

Zbog oružanih sukoba 1992 – 1995., u ovom razdoblju arheološka istraživanja nisu bila u prvom planu. Sva pažnja bila je usmjerena ka očuvanju muzejskih zbirki i zaštiti od razaranja. Jedan od istraživača koji je djelovao u prijeratnom i poslijeratnom periodu, bio je Ante Škegro.

Jedan od istraživača koji je djelovao u prijeratnom i poslijeratnom periodu, bio je Ante Škegro. Škegro je publicirao nalaz rimske stele iz Rauševca kod Brestovskog u Kiseljaku.⁵⁶ Isti autor posvetio je značajnu pažnju proučavanju antičke prošlosti Travnika i Skopljanskog polja.⁵⁷ Njegovo najpoznatije djelo predstavlja knjiga o antičkoj ekonomiji na prostoru provincije Dalmacije u okviru koje spominje i srednjobosanske rudnike.⁵⁸

U novije vrijeme došlo je do formiranja nove generacije stručnjaka. Među njima, posebno se ističu Selmedin Mesihović i Adnan Busuladžić. Adnan Busuladžić je 2008. godine

⁴⁸ I. Bojanovski, 1974.; Ibid, 1988, 51 – 127.

⁴⁹ Ibid, 89 – 120.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ D. Trajković – Č. Trajković, 1969, 183 – 185.; Č. Trajković, 1971, 70 – 72.

⁵² T. Glavaš, 1982, 93-122.

⁵³ G. Kraljević, 1972.67 - 68.; Ibid, 1980, 85 - 94.

⁵⁴ L. Fekeža, 1990, 155 – 169.

⁵⁵ I. Marijanović, 1990, 109 – 136.

⁵⁶ A. Škegro, 1997, 235 – 238.

⁵⁷ Ibid, 1998, 89 – 117.; Ibid, 1999, 53 – 58.; Ibid, 2000, 104 – 106.; Ibid, 2003, 10 – 46.

⁵⁸ Ibid, 1999.

objavio knjigu posvećenu antičkim mozaicima na tlu Bosne i Hercegovine.⁵⁹ U monografiji posvećenoj rimskim vilama, isti autor objavio je po prvi put tlocrt rimske u Tišini kod Zenice.⁶⁰ Navedeni autor objavio je knjigu posvećenu antičkom železnom alatu i opremu, među kojima je obradio alate rudarskog porijekla.⁶¹ Adnan Busuladžić objavio je 2008. godine knjigu posvećenu antičkim mozaicima na tlu Bosne i Hercegovine.

⁵⁹ A. Busuladžić, 2008.

⁶⁰ Ibid, 2011.

⁶¹ A. Busuladžić, 2014.

3. Historijski kontekst

Kada su Rimljani prvi put došli na područje srednje Bosne, nije poznato. Vjerovatno se to dogodilo tokom Oktavijanovih ilirskih pohoda (35 – 33. godine pr.n.e.), kada je Oktavijan krenuo na Ilire sa ciljem da osvoji unutrašnjost provincije Ilirikum i osigura rimsku vlast na tom području⁶². Prije napada, on je sakupio veliku vojsku⁶³. Prvobitno, on dolazi u Sisak i zauzima područje na kojem su živjeli Japodi i Segestani.⁶⁴ Pojedini autori poput Vulića smatraju da je Oktavijan pored većeg dijela Bosne, uspio čak da zauzme i zapadnu Srbiju.⁶⁵

Na početku sukoba, M. Vispanije Agripa savladao je manji broj zajednica koje su se nalazili na jadranskoj obali. Potom su savladani Dokleati, Naresi, Glindicioni i drugi.⁶⁶ Za centar operacija protiv Ilira, izabran je Siscium i počeo redom na napada najjača rimska plemena. Prvi na udaru bili su Japodi, a Oktavijan je uspio da osvoji pojedina japodska naselja. Nedugo nakon toga, pao je i japodsko sjedište Metulum.⁶⁷ Slijedeći na udaru našla se Segestika i nakon mjesec dana opsade, Segestika je osvojena.⁶⁸ Nakon toga, Oktavijan se okreće najjačim ilirskim plemenima. Delmati su uskoro pobijeđeni, a Oktavijanu su omogućile da prođe u unutrašnjost provincije.⁶⁹

Apijan navodi kako se Oktavijan nakon Delmata u unutrašnjosti susreo sa narodom Derbanoi. Oni su se predali nakon što izručili taoce, snadbijeli trupe i isplatili danak.⁷⁰ Ko su bili *Derboni*, još uvijek nije razriješeno. I mjesto gdje su oni živjeli također je baziran na pretpostavkama. Ukoliko bi se prihvatilo da su Derbanoi zapravo Deuri, onda su oni mogli živjeti negdje na prostoru između gornjeg Vrbasa, u Skopljanskoj dolini ili Petrovačkom polju. U svakom slučaju, nakon što su ih savladali, Oktavijanove trupe morale su se prebaciti na područje

⁶² Istraživači još uvijek nisu pronašli odgovor na ovo pitanje i smatra se da je Oktavijan mogao doći na teritoriju Dezidijata negdje oko 33. godine pr.n.e i da je moguće da je tom prilikom osvojio gornji tok rijeke Bosne, njene pritoke Miljacku i Željeznicu.; Vidjeti:

⁶³ Dio. Cas. XLIX 38. 1

⁶⁴ I. Bojanovski, 1988, 42.

⁶⁵ N. Vulić, 1933, 13 – 24.

⁶⁶ App, 3, 16.

⁶⁷ J. Wilkes, 1969, 50 – 51.

⁶⁸ Kasije Dion zabilježio je da nakon osvajanja Segetsike: “*preostala Panonija bila priseljena na predaju.*”; Vidjeti: Dio. Cass XLIX, 49. 37, 6.

⁶⁹ M. Šešel Kos, 2005, 442 – 449.

⁷⁰ App. IV, 24.

Gornjeg Vakufa – Uskoplja (preko Kupreških vrata) i Gornje Rame.⁷¹ Danas ne postoji jasan stav u vezi sa Oktavijanim pohodom na Dezidijate. Tako Džino smatra da postoji jako mala vjerovatnoća da je Oktavijan uspio sa svojom vojskom da uđe tako duboko u Bosnu.⁷² Trebalo bi još spomenuti da Džino i Domić Kunić sa slažu u hipotezi da su *Daesioi* pripadnici neke zajednice koja je učestovala u sukobu na strani Delmata, kao i da se njihov centar mora nalaziti u Podu kod Bugojna.⁷³

27. godine pr.n.e, Oktavijan je Senatu prepustio upravu nad Ilirikom. Te iste godine došlo je do formiranja provincije Ilirikum. Zauzvrat, carskom provincijom postala je Galija i Kiper. Car August 11. godine pr.n.e. preuzima od Senata provinciju Ilirk u zamjenu za provincije Kipar i Galiju.⁷⁴

3.1. *Bellum Pannonicum*

Sve do 16. god. pr.n.e., situacija u provinciji Ilirikum bila je mirna i uopšte nije izgleda kao da može doći do neke pobune. Iste godine, dolazi do manjih pobuna.⁷⁵ Vojne akcije protiv pobunjenih panonskih plemena, predvodio je Marko Vispanije Agripa, koga će smrt zadesiti na ovom mjestu. Njega je zamijenio Tiberije, Oktavijanov sin. Ovaj ustanak bit će nazvan *Bellum Pannonicum*.

Tiberije se u Panoniju uputio 12. god. pr.n.e. Kao baza za vojne operacije, izabrana je Segestika. Rimljanima su pomoć pružili Skordisci koje je Tiberije već ranije porazio. Na panonskoj strani, pobunjenike su predstavljali Oserijati, Breuci i Amantini.⁷⁶ Breuci su bili savladani već 12. god. pr.n.e., a sukobi sa Andizetima nisu direktno potvrđeni u izvorima, ali na osnovu istraživanja u Osijeku sprovedenih od strane Alke Domić Kunić, Rimljani su se u jednom momentu sukobili sa Andizetima i zauzeli Sirmium.⁷⁷ Time je proces osvajanja Panonije bio završen i Rimljani su se okrenuli prema Bosni.⁷⁸ U međuvremenu, došlo je do pobune Delmata

⁷¹ S. Mesihović, 2011b, 48. 5.

⁷² D. Džino, 2012, 465.

⁷³ A. Domić Kunić, 2006, 100.; D. Džino, 2010, 113 – 114.; D. Džino – A. Domić Kunić, 2013, 15.

⁷⁴ Dio. LIII, 12

⁷⁵ S. Mesihović – A. Šaćić, 2015, 197.

⁷⁶ Ibid, 199.

⁷⁷ A. Domić Kunić, 2006, 106.

⁷⁸ Dion, 54. 34, 5.

ali su Rimljani uspjeli brzo i efikasno da uguše pobunu, dok Domić Kunić navodi i borbe sa Dezidijatima.⁷⁹ To bi trebalo značiti da su Breuci i Oserijati pobijeđeni u prvoj godini Tiberijevog panonskog rata. U drugoj godini vjerovatno je osvojena i teritorija Mezeja, Diciona i Dezidijata.⁸⁰ Na ovaj zaključak upućuje Dionov podatak da je Tiberije pokorio Delmate i Panonie.⁸¹ Međutim cjelokupna teritorija današnje Bosne i Hercegovine nije osvojena od strane Rimljana jer Velej izričito tvrdi kako je Tiberije prilikom gušenja Batonovog ustanka, morao proći kroz područje naroda koja dotad nisu bila zahvaćena ratom i ponašala su se izrazito neprijateljski prema Rimljanima.⁸² Bez obzira na dešavanja sa Delmatima, borbe su većinom vođene u Panoniji i pored osvajanja Panonije, Rimljani nisu osvojili cjelokupnu teritoriju današnje Bosne i Hercegovine.

Dešavanja za vrijeme *Bellum Pannonicum* imala su velikog odjeka na kasnija dešavanja za vrijeme Velikog Ilirskog ustanka. Zapravo, kada se malo bolje sagleda situacija mogu se vidjeti zajednički elementi koji su doveli do kasnije pobune. Po prvi put, Dezidijati i druga ilirska i panonska plemena uključuju se u rimski porezni i administrativni sistem.⁸³ Za društvo koje tada nije poznavalo koncept novca, ovo je ostavilo ogroman prostor za eventualne manipulacije.⁸⁴ Zanimljiva je pojava da su samo dvadesetak godina poslije, za vrijeme Velikog Ilirskog ustanka, pobuna manje više ista plemena protiv rimske vlasti što samo govori o ilirskog nezadovoljstvu rimskim odnosom prema njima.

3.2. *Batonov ustanak*

Nakon što su uspjeli da uguše ustanak u Panoniji, rimska vlast smatrala je da Iliri više nemaju razloga za pobune i da su konačno uspjeli pacificirati nemirne Ilire. Nezadovoljni nasilnim regrutacijama i plaćenjem visokih poreza, kao i rimskim nerazumjevanjem, bilo je samo pitanje vremena kada će izbiti nova pobuna. Ovakov puta, Dezidijati i Breuci međusobno su se

⁷⁹ A. Domić Kunić, 2006, 106, 110.

⁸⁰ A. Šačić Beća, 2019, 243.

⁸¹ Dio. LIV, XXXIV, 3

⁸² Vell. II, XV; A. Šačić Beća, 2019, 243.

⁸³ Mesihović, 2018, 244.

⁸⁴ Ibid, 242-244

dogovorili i pokrenuli veliku pobunu. Kao povod za ustanak iskorištena je regrutacije Ilira koji su trebali da učestvuju u vojnom pohodu u Markomaniji.

Batonov ustanak započeo je 6. godine n.e. Na čelu ustanika bila su dvojica Batona, po čemu je ustanak dobio i ime. Jedan je bio Baton Breučki, a drugi Baton Dezidijatski. Kako su Rimljani bili iznenađeni pobunom, ustanici su veoma brzo uspjeli ostvariti prve vojne uspjehe. Sebi za cilj postavili su osvajanje Salone, Siscije i Sirmijuma. Eventualno kontrola ovih gradova za Ilirke bi predstavljala, pored vojnog i političkog uspjeha, moralnu pobjedu. Ipak, kako su prilikom zauzimanja Salone doživjeli neuspjeh, jedan dio ilirske vojske krenuo je prema jugu i u svom pohodu pustošio sve do Apolonije.⁸⁵

Slijedeći vojni cilj bila je Siscija. Međutim, kao što je to bio slučaj sa Salonom i Sisciju nisu uspjeli da osvoje. To nije obeshrabrilo Ilire koji predvođeni Baton Breučkim vrše opsadu Sirmijuma. Međutim i tu Iliri doživljaju neuspjeh. Zahvaljujući namjesniku provincije Mezije Aulu Cecini Severu, Rimljani su uspjeli probiti ilirsku opsadu i tako pobijediti Ilire.⁸⁶ Iako su Iliri doživjeli prve vojne poraze, oni su u očima Rimljana i dalje predstavljali prijetnju. Prema novodima Veleja Paterkula,⁸⁷ August je lično u rimskom Senatu tražio da se poduzmu određene mjere kako bi se spriječila mogućnost da Iliri dođu do Rima.⁸⁸ Nedugo nakon toga, August imenuje Tiberija za glavnog zapovjednika rimske vojske u provinciji Ilirikum. Već naredne godine, kako bi pomogao Tiberiju, August u nemirnu provinciju šalje Germinika.⁸⁹

Kod Vulkajskih močvara 7. godine n.e., odigrala se jedna od najznačajnijih bitaka u cjelokupnog ustanku. Iako je u početku bitka išla u korist Ilira, Rimljane je spasio dolazak legionara koji su uspjeli pobijediti Ilire. Ova pobjeda označila je prekretnicu u ustanku i sada je prednost bila na rimskoj strani.

⁸⁵ S. Mesihović – A. Šačić, 2015, 211 – 212.

⁸⁶ Ibid, 2011a, 203.

⁸⁷ Dva najznačajnija antička izvora kada je u pitanju Batonov ustanak jesu Dion Kasije i Velej Paterkul. Oba autora spominju Dezidijate u kontekstu Velikog ilirskog ustanka. Velej Paterkul spominje njihovu teritoriju i govori da je ona bila isprjecana planinskim vijencima sa velikim brojem uskih prolaza (kanjona).; Vidjeti: „ *Pirusti i Desitijati, dalmatska plemena, koja su bila skoro nepobjediva zbog položaja svojih uporišta u planinama, svoje ratoborne naravi, svog čudnovatog poznavanja ratovanja i iznad svega zbog uskih prolaza u kojima su živjeli, tada konačno bili umireni.*“; Vidjeti: Vell. II, 115.; Diok Kasije Dezidijate više spominje sa vojno – političke tačke gledišta. Na jednom mjestu on govori da je riječ o narodu koji je živio u unutrašnjosti Ilirka i njegovi opisi njihove teritorije poklapaju se sa današnjom centralnom Bosnom, tačnije prostorom između Bjelašnice, Treskavice, Igmana, Jahorine, Bitovnje i Vranice.; Vidjeti: A. Šačić Beća, 2018, 151

⁸⁸ Vell. II, 112.

⁸⁹ M. Zaninović, 2015, 444 – 445.

Uvidjevši da su Rimljani mnogo jači protivnik i kako je vidio da njegov narod u Panoniji pati, Baton Breučki odlučuje da krene u pregovore sa Tiberijem. Kralj Breuka Pines, saznajući za njegovu namjeru, ovaj Batonov potez doživljava kao izdaju, ali njega je uhvatio Baton i isporučio Tiberiju. Do predaje je došlo na rijeci Bathinus (Bosna) 03.08.8. godine n.e. Mesihović smatra da se predaja mogla dogoditi na donjem toku rijeke Bosne, negdje na oserijatsko – breučkoj granici.⁹⁰ U međuvremenu, Germanik je uspio zauzeti značajna utvrđenja poput Splonuma, Reatiniuma i na taj način stabilizirati zapadnu Bosnu.⁹¹

Borbe u unutrašnjosti Bosne prenese su u jesen 9. god. n.e., gdje su glavni neprijatelji Rimljanima bili Dezidijati i Pirusti. Negdje u to doba, Rimljani su uspjeli osvojiti područje istočne Bosne i Srbije.⁹² Tiberije je svu pažnju posvetio potrazi za Batonom Dezidijatskim koji se sklonio u Andetriju. Brzo je došlo do opsade Andetrija i opsada je trajala čak više nego što je Tiberije to očekivao. Baton je želio da pregovara sa Tiberijem o predaji, međutim Delmati su bili protiv predaje i nastavili su sa borbom. Vidjevši da predaja nije opcija, Baton Breučki odlazi iz Andetrija, a Delmati su pretrpili poraz.⁹³

Posljednja epizoda rata dogodila se u Ardubi.⁹⁴ Predvođena Germanikom, rimska vojska izvršila je opsadu utvrde. Sljedeća situacija iznenadila je Rimljane. Naime, kako su Rimljani opkolili utvrdu, oni su očekivali predaju Ilira. Muškarci su pristali na predaju, ali žene su to odbile. Između Ilira izbio je međusobni sukob i žene koje nisu htjele da se predaju i tako postanu rimski zarobljenici, u naručju sa svojom djecom izvršile su samoubistvo skokom u vatru ili obližnju rijeku.⁹⁵ U septembru 9. godine n.e., Baton je došao u Tiberijev tabor i konačno se predao.⁹⁶ Tako su Rimljani uspjeli konačno da zavedu svoju vlast u unutrašnjost provincije Ilirikum.

Završetkom pohoda, došlo je do formiranja tri juridička konventa sa sjedištem u Saloni, Skardoni i Naroni. Rimskim teritorijem u današnjoj Bosni i Hercegovini upravljao se iz juridičkog

⁹⁰ Vell. II, 114, 4.; S. Mesihović, 2011a, 342.

⁹¹ Ibid, 2009, 9 – 33.

⁹² O tome govori Velej Paterkul: „ ... kroz oblasti i plemena koja dotad nisu osjetila nikakve gubitke niti upoznala nevolje rata.“; Vidjeti: Vell., 2, 115, 2.; Prevod: I. Bojanovski, 1988, 52.

⁹³ Dio. 56, 11 – 17.

⁹⁴ Dio. LVII15, 1.; Smatra se da se Arduba nalazi na mjestu današnjeg Vranduka.. Op.a.

⁹⁵ S. Mesihović – A. Šaćić, 2015, 222.

⁹⁶ Dion opisuje susret između Tiberija i Batona. Na Tiberijevo pitanje zašto se Baton odlučio predati, Baton Dezidijatski je odgovorio: “ *Vi ste krivi za to jer ste nam kao čuvaru vaših stada poslali ne pse ili pastire, već vukove.*”; Vidjeti: Dio, 56, 16, 3.

konventa u Naroni. U sklopu ovog konvekta nalazilo se 89 plemenskih zajednica (*civitates*). Tu su ulazili i Dezidijati koji su bili organizirani u 103 dekurije.⁹⁷

3.3. Romanizacija

Kako bi spriječili svaki novi ustanak ili pobunu, Rimljani su odlučili da djeluju preventivno.⁹⁸ Nekada jedinstveno provincija Ilirikum, sada je podijeljena na dvije provincije. Veći dio Bosne i Hercegovine pripao je provinciji Dalmaciji, dok su sjeverni dijelovi Bosne pripali Panoniji.

Poučeni gorskim iskustvima koje su stakli tokom Batonova ustanka, prema Dezidijatima vođena je dosta oprezna politika. Dezidijati su i dalje živjeli pod nadzorom rimskih vojnih prefekata i plemenskih knezova (*principes*), u okviru svoje autohtone teritorijalno – političke zajednice (*civitates peregrinorum*) i po svom običajnom pravu. Oko 75. godine n.e., kao prefekt Dezidijata spominje Marcel, *centurio – primipilus XI legije CPF*.⁹⁹

Da bi neko ko je učestovao u događaju poput Batonovog ustanka, nebitno da li se radilo o pojedincu ili cijeloj zajednici, bilo je potrebno da se ta osoba ili zajednica na neki način dokaže da zaslužuje status rimskog građanina. Rimskim građaninom moglo se postati na dva načina. Prvi način podrazumijevao je obnašanje neke javne ili društvene funkcije.¹⁰⁰ Obično su građanstvo primale osobe koje su pripadale plemenskoj organizaciji i to je rađeno namjeski od strane rimske provincijalne vlasti u Saloni jer se nastojalo iskoristi uticaj istaknutih pojedinaca u okviru zajednica kojima su te osobe pripadale. Drugi način podrazumijevao je vojnu službu.¹⁰¹ U slučaju Dezidijata, pogotovo ako se radi o prvom stoljeću, ovo je ujedno bio i najbrži put. Vojna služba u rimskoj vojsci trajala je 25 godina. Međutim, nisu svi su uspijevali da završe svoj vojni rok i dobiju benefite od države. U situaciji kada osoba dolazi iz sredine koja ne pruža puno šansi za socijalnu mobilnost, odlazak u vojsku čin se kao dobar potez. Sama ideja dobivanja zemlje i građanstva nakon vojne službe očigledno je bila privlačna. Gledano iz perspektive Dezidijata,

⁹⁷ Plin., NH III, 143.; I. Bojanovski, 1988, 34.

⁹⁸ Osnovni razlog podjele provincije Ilirikum na dva dijela mogao je biti potreba sa što boljom, efikasnijom i bržom upravom na području koje bilo od strateške vrijednosti ili želja da se na neki način spriječi pokušaj bunta.; Vidjeti:

⁹⁹ *CIL IX 2564.*

¹⁰⁰ S. Mesihović, 2011c, 6.

¹⁰¹ Ibid.

dodanu težinu i razlog više da se ta osoba pridruži rimskoj vojsci, ukazuje činjenica da je za vrijeme Flavijevaca samo jedan domaći čovjek dobio građansko pravo, a to je bio *T. F. Valent*.¹⁰²

Sa kraja I i početka II. stoljeća, pronađena su samo dva epigrafska natpisa u kojima se spominju rimski veterani koji su porijeklom bili Dezidijati, *Nerva Laidi filius Daesitias*¹⁰³ i *Temans Platoris Deasitias*.¹⁰⁴ Riječ je osobama koje su dolazile sa područja Sarajevskog polja. Zanimljivo da obojica imaju etnikom *Daesitiatis*, što bi podrazumijevalo da su u njihovoj zavičajnoj župi (*civitates*) krajem I i početkom II. stoljeća nije formirao autonomni grad.¹⁰⁵

Važnost ovih natpisa ogleda se u činjenici da se preko njih može napraviti rekonstrukcija karijere jednog vojnika koji je dolazi iz bilo kojeg dijela Carstva. Na prvom natpisu spominje se Nerva, sin Laide. Nerva je za vrijeme konzulata cara Vespazijana časno otpušten iz vojske i kao nagradu za svoju vjernu službu, dobio rimsko građanstvo. Međutim, ono što je zanimljivo iz perspektive prostora Zapadnog Balkana, jeste sam natpis. U natpisu se spominju i drugi rimski građani koji su potpisani kao svjedoci. Riječ je čak o trojici Salonitanaca, jednom Zadraninu i Makedoncu. Međutim i pored činjenice da se na ovom natpisu spominju osobe sa ovog prostora, Mesihović pažnju usmjerava na mnogo važniji podatak. Nerva je zapravo najbolji pokazatelj postepene transformacije identiteta ilirskih domorodaca i izgradnje lojalosti i osjećaja pripadnosti rimskoj državi.¹⁰⁶

Što se tiče drugog veterana, Nerva je za života primio vojničku diplomu i ne zna se koliko godina je doživio.¹⁰⁷ Njegov natpis bitan je iz dva razloga. Prvi razlog direktno je usmjeren ka brzini kojom se romanizacija odvijala među Dezidijatima. Druga važnost je u proučavanju onomastike dezidijatske zajednice krajem I i početkom II. stoljeća. Upravo se na ovom primjeru može vidjeti postepena kulturna asimilacija. Ime Nervinog oca bilo je Laide. Po porijeklu, riječ je o domaćem imenu. Međutim, sada dolazi do zanimljive pojave. Nerva ima rimsko ime. Ovo je najbolji primjer prve faze romanizacije u kojoj jasno dolazi do diferenciranja dvije generacije. Na jednoj strani, tu su starije generacije koje su mogle učestovati u Batonovom ustanku protiv Rimljana i mlađe generacije, generacije njihovih sinova koje postepeno prihvataju

¹⁰² S. Mesihović, 2011c, 6.

¹⁰³ *CIL X, 1402.*

¹⁰⁴ *CIL III, 9739.*

¹⁰⁵ I. Bojanovski, 1988., 147.

¹⁰⁶ S. Mesihović, 2011b, 18 – 19.

¹⁰⁷ A. Domić – Kunić, 1995/1996, 61.

rimski način života.¹⁰⁸ Sa druge strane, vidi se odnos Rima prema jednoj zajednici, u ovom slučaju Dezidijatima, prema kojima su još uvijek gledali sa oprezom. Bez obzira na činjenicu što je moguće da je Nervin otac ratovao protiv njih, Rimljani su pružili mogućnost njegovom sinu da postane Rimljanin i to možda najbolje govori o postepenom uključivanju prpadnika ove zajednice u rimske tokove.

U II. stoljeću duh romanizacije sve više počinje da se osjeća. Njega je pratio proces osnivanja novih naselja. U tom kontekstu, posebnu ulogu odigrali su municipiumi *Aquae S...* i *municipium Bistuensium*. Zbog natpisa iz Krivoglavaca, municipium na Ilidži predstavljao je značajnije naselje. Na osnovu natpisa saznaje se da je Ilidža već u II. stoljeće razvila sistem lokalne samouprave.¹⁰⁹ Natpis spominje sve poznate magistrature koje su bile karakteristične za rimsku upravu.¹¹⁰

Sve više, stara rodovska organizacija na osnovu koje je bilo zasnovano dezidijatsko društvo, počela je da slabi. Prvi znaci slabljenja počeli su se dešavati u momentu kada su Rimljani odlučili da plamenskim prvacima dodjele pravo da budu nositelji glavne rimske vlasti. Naravno, birane su istaknute osobe i oni koju si se pokazali kao sposobni. Te osobe postale su glavni promotori rimskih ideja. Time je samo dolazilo do propadanja stare socijalne strukture i definiranja novih odnosa u društvu. Sve je bio veći broj osoba koje su postale rimskim građanima. U II. stoljeću na prostoru današnjeg Sarajeva, najveći broj domorodaca imao je ulpijevsko gentilno ime, što ukazuje da su građanstvo dobili za vrijeme Trajana, kada dolazi do liberanijeg i slobodni jeg dijeljenja rimskog građanstva.¹¹¹ Odlukom cara Karakale iz 212. godine da podijeli građansko pravo svima onima koji ga nisu imali, po automatizmu to je značio da su sve autonomne *civitates peregrinorum* prerasle u municipalne teritorijalno političke zajednice.¹¹²

¹⁰⁸ Mlađe generacije počinju da prihvataju rimska imena iako nisu punopravni rimski građani.;Op.a.

¹⁰⁹ *AE2006, 1022*

¹¹⁰ Više o ovome u poglavlju o rimskim naseljima.; Vidjeti: A. Šaćić Beća, 2018, 154 – 155.

¹¹¹ S. Mesihović, 666 – 667.

¹¹² I. Bojanovski, 1988, 147 – 148.

3.4. *Kulturno historijski razvoj srednje Bosne u kasnoj antici*

Krajem II. i početkom III. stoljeća, na čelo Carstva dolazi Dioklecijan (284 – 305. god) i početak njegove vladavine uzima se kao početak kasne antike koja traje sve do VI. stoljeća i konačnog naseljavanja Slavena na područje srednje Bosne. Njegov dolazak na carsko prijestolje poklapa se sa razdobljem teške krize u koju je zapalo rimsko društvo i država. Na rimskim granicama sve više prodiru razna germanska plemena.

Kako bi omogućio veću administrativnu efikasnost i pokrenuo ekonomiju, Dioklecijan je proveo određene ekonomske i političke reforme. Sada se uvodi novi politički sistem Dominat i provodi se reorganizacija države. Rimsko carstvo organizovano je na četiri prefektore, 13 dijeceza i 116 provincija. Jugoistočni dio provincije Dalmacije (današnja Crna Gora i dio Albanije) odvojen je i formirana je nova provincija Praevalitana, sa sjedištem u Skodri. Povlačenjem Dioklecijana, došlo je do sukoba između dvojice njegovih suvaladara: Konstanina i Maksencija. Pobjedom nad Maksencijem 313. godine, Konstantin postaje rimski car i proglašava kršćanstvo slobodom religijom. Time su progoni protiv kršćana okončani. Godine 375. u Panoniji su provalili Huni, a Zapadni Goti spuštaju se istovremeno na južni Dunav. Već tri godine poslije, osvojena je Mursa (Osijek).

Što se tiče srednje Bosne, nju u početku ove promjene nisu puno pogađale. Međutim, već 395. godine došlo je do podjele Rimskog Carstva na dva dijela: Zapadno Rimsko Carstvo i Istočno Rimsko Carstvo. Kao dio provincije Dalmacije, srednja Bosna postala je dio Zapadnog Rimskog Carstva. Ove teritorijalne promjene bile su kratkog vijeka i već 437. godine došlo je do novih izmjena. . Kako bi se stabilizirale prilike i kako bi se Zapadno Rimsko Carstvo bolje branilo, Gaja Placidija je ustupila 437. godine Istočnom Carstvu cjelukupnu Dalmaciju, 448. godine Hunima preostali dio Panonije.

Propašću Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine, Dalmacija je došla pod vlast Odoakara. Već 488. godine izbija novi rat, da bi 490. godine Teodorik osvojio Dalmaciju i Panoniju. Time je srednja Bosna ušla u sastav Istočnogotske države. Ovo je bio period mira i ponovne uspostave rada i privrede. Istočno Carstvo 535. godine osvaja jedio provincije Dalmacije i Justinijan uključuje ovo područje u sastav svoje države. Postepeni upadi Slavena dovode do velikih problema jer za razliku od prethodnih upada, Slaveni se sve više i više

naseljavanju i tu formiraju svoja naselja. Negdje oko VII. stoljeća došlo je do konačnog dolaska slavenskih populacija u srednjoj Bosni i time prestaje period kasne antike.

4. Rimska naselja

Povoljni geografski uslovi, čiste i brze rijeke, plodni pašnjaci i livade za ispašu, u kombinaciji sa bogatim prirodno – mineralnim resursima, sve su to bili faktori koji su omogućili pogodan i lagodan život.

U usporedbi sa drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, geografska distribucija antičkih naselja u srednjoj Bosni pokazuje da je ovo područje bilo gusto naseljeno područje u odnosu na ostale dijelove unutrašnjosti provincije Dalmacije. Naselja i gradovi u srednjoj Bosni nikada se nisu mogli razviti u onoj mjeri kao što je to bio slučaj sa gradovima na jadranskoj obali. Razloge za to treba tražiti u geografskoj izolovanosti ovog područja i prostornoj limitiranosti područja na kojem su se naselja razvila. Pored ovih faktora, veliki uticaj na razvoj imala je i službena rimska politika. Neujednačeni razvoj bio je posljedica spore integracije domorodačkog stanovništva u rimsku državu. Bilo je potrebno da prođe skoro stoljeće i pol, kako bi se ilirskog stanovništvo konačno počelo uključivati u rimske kulturne i političke tokove.

Kako je srednja Bosna došla pod rimsku vlast tek u I. stoljeću n.e., to ne znači da ovdje nije postojao čitav niz predrimskih naselja. Ova naselja vjerovatno su bila formirana na drugačijim osnovama u odnosu na rimska.

4.1. *Kolonizacija (osnivanje prvih naselja)*

Srednja Bosna će rimskom kolonizacijom i romanizacijom biti zahvaćena tek sredinom I. stoljeća n.e. Prvi doseljenici bili su isluženi rimski vojnici (*veteranus*). Kao znak zahvalnosti za njihovu službu, zahvalna država bi im darovala zemlju koja se obično nalazila nedaleko od rimskog vojnog logora, u kojem su obavljali zadnju službu. Njihovo prisustvo i naseljevanje omogućilo je stabilnost područja u kojem grade svoje posjede i doprinijelo je razvoju naselja i lokalne ekonomije.¹¹³

¹¹³ Na veteransko prisustvo u srednjoj Bosni, upućuju epigrafski spomenici.; *CIL III 8375 (12749) Aurelius Super* (Gradac kod Hadžića). Vidjeti: C. Patsch, 1894, 342.; Ibid, 1896, 248.; *CIL III 13863*. Vidjeti: C. Patsch, 1894, 345.; I. Bojanovski, 1974, 104.; *CIL III 2766a = 8374*.; Vidjeti: C. Patsch, 1894, 341.; Ibid, 1896, 248, sl. 8.; Ibid, 1904, 233.

Prisustvo rimskih veterana imalo je, pored integracijske uloge, i ulogu stabilizacijskog faktora koji je omogućio dolazak novog sloja dosljednika *Italica*. Ovoj grupi doseljenika, pripadao je *senatrsko – patrijski* staž. ¹¹⁴ U kombinaciji sa stabilizacijskim prilikama i društvenim položajem doseljenika, dolazak *Italika* doveo je do promjena toka urbanizacije i razvoja naselja. Tokom vremena došlo je do formiranja novog tipa poljoprivrednog imanja. Iz toga se razvilo kompleksno naselje na čijem čelu se nalazio upravnik – *vilicus*. ¹¹⁵

Užurbani razvoj naselja nametnuo je potrebu izgradnje odgovarajuće infrastrukture koja bi omogućila neometani razvoj. Za potrebe izgradnje i razvoja, bilo je potrebno razviti proizvodnju građevinskog materijala. Materijal kojeg nije moguće pronaći u provinciji, uvožen je iz drugih dijelova Carstva. Uvoz se prvenstveno odnosi na crijep, opeku i mramor. Od domaćeg materijala, najviše je korišten kamen i drvo. Potreba za građevinskim materijalom dovela je do otvaranja brojnih lokalnih kamenoloma u kojima se vadio kamen za potrebe graditeljstva. ¹¹⁶ Opeka i crijep direktno su dopremana na mjesto gdje je bila predviđena izgradnja vila. ¹¹⁷

4.1.1. *Municipiji na prostoru srednje Bosne*

Kako bi potakli naseljavanje i razvoj rudarstva, Flavijeci su započeli sa politikom planskog osnivanja naselja. Kao posljedice njihove politike, došlo je do osnivanja gradova *Bistue Vetus* i *Bistue Nova*. Prvi nosioci punopravnog rimskog građanskog prava postale su osobe koje su živjele na području oko srednjeg toka rijeke Bosne i doline Lašve. ¹¹⁸

Srednja Bosna predstavljala je područje koje je imalo najveći broj municipalnih jedinica na prostoru Bosne i Hercegovine. Municipalni status imali su: *Bistue Nova*, *Bistue Vetus* i *Aquae S...* Pitanje administrativnog statusa Višnjice ostaje još uvijek predmet istraživanja.

¹¹⁴ A. Busuladžić, 2011, 114.

¹¹⁵ Ibid, 22.

¹¹⁶ M. Zaninović 1997, 37 - 45.

¹¹⁷ A. Busuladžić, 2011, , 34

¹¹⁸ E. Pašalić, 1960, 44

4.1.2. *Naselje Bistue Vetus*

Veliki problem prilikom ubdikacije naselja *Bistue Vetus*, predstavljala je činjenica da postoje dvije *Bistue*, što je dodatno zakoplikovalo ovaj problem. Prvi koji je ukazao na tu problematiku, bio je Carl Patsch. Kombinirajući podatke dobivene iz Tabule Peuntengeriane i Ravenske Geografije, on je zaključio da se naselje *Bistue Vetus* mora nalaziti na mjestu današnje Varvare kod Prozora – Rame, a nešto zapadnije od naselja *Aquae S...*¹¹⁹

Patschevu teoriju o dva municipiuma *Bistuensium*, Pašalić je izmijenio na način da je *Bistuensium* (*Bistue Nova*) ubdicirao u Mali Mošunj kod Travnika.¹²⁰ Povod za ovakav zaključak, Pašalić je bazirao na građevinskim ostacima kasnoantičke bazilike na Crkvini i Divljacima, u kojima je vidio ostatke bistuenske bazilike kojom je upravio biskup Andrija.¹²¹ Njegovo mišljenje prihvatili su G. Alföldy i J.J. Wilkes.¹²²

Usporedbom natpisa iz Zenice, Fazlića i Varvare, veoma lako se može uočiti da su svi oni označeni formulom *mun. Bist.*¹²³ Bojanovski na osnovu toga zaključuje da je vjerovatno riječ o jednom, jedinstvenom prostoru municipiuma koji je zahvatao prostor od Gornje Rame na jugu, pa do Vranduka na sjeveru.¹²⁴ Pronalazak rimske cigle sa natpisom *Bistue*, Bojanovskom je bio dovoljan dokaz da zaključi da bi se tu mogla nalaziti *Bistue Nova*.¹²⁵

Ukoliko se prihvati teza Bojanovskog da je municipium *Bistue Nova* u Bugojnu, ovaj municipium bi onda mogao imati administrativnu kontrolu nad cijelom gornjovrbavskom dolinom: od izvorišta Vrbasa do Donjeg Vakufa, sa cijelom Bugojanskim poljem. Njemu bi mogle pripadati i doline kratkih desnih i lijevih pritoka Vrbasa (Bistrica, Poričnica i Lašva), kao i jedan dio od ušća Lašve do Vranduka.¹²⁶ Pod njegovom kontrolom mogli su se nalaziti rudnici oko Bugojna, Gornjeg Vakufa – Uskoplja i jedan dio planine Vranice. Epigrafski natpisi govore

¹¹⁹ C. Patsch, 1909, 105 - 112.; E. Pašalić, 1960, 39.; I. Bojanovski, 1988, 155.

¹²⁰ E. Pašalić, 1960, 47.; Ibid, 1975, 99.

¹²¹ Č. Truhelka, 1893, 685 – 699.; Ibid, 1895, 227.; E. Kujudžić, 1916, 477 – 496.

¹²² G. Alföldy, 1962, 156 – 157.; J. J. Wilkes, 1969, 275.

¹²³ *CIL III 12761* (Fazlići); *CIL III 12765* i *CIL III 12766 + 12762* (Zenica); Vidjeti: I. Bojanovski, 1988, 158.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Ibid, 162.

¹²⁶ I. Bojanovski, 1988, 155 – 158.

da su stanovnici *Bistue Nova* punopravno rimsko građansko pravo mogli dobiti za vrijeme dinastije Flavijevaca.¹²⁷

Problem ubdiciranja naselja *Bistue Vetus* i dalje stoji otvoreno. Nažalost, trenutna arheološka saznanja ne mogu da ponude odgovor na pitanje gdje se zaista ovo naselje nalazilo. Bez konkretnih arheoloških pronalazaka, ovo pitanje će ostati još uvijek otvoreno.

4.1.3. *Municipium Bistuensium*

Problem određivanja naselja *Bistue Nova* predstavljao je problem oko kojeg su mnogi arheolozi i istraživači predlagali različita rješenja. Kao što je rečeno u predhodnom poglavlju, epigrafski natpisi u kojima se spominje ovo naselje, samo su doprinijela različitim prijedlozima u vezi sa potencijalnom lokacijom.

Prema Consu, ovo naselje moglo se nalaziti u Foči.¹²⁸ Kipert misli da je riječ o selu Putičevo kod Travnika,¹²⁹ a Tomaschek predlaže Fojnicu.¹³⁰ Za razliku od njih, Patch smatra da se naselje *Bistue Nova* mora nalaziti u Zenici.¹³¹ Bojanovski je smatrao da se *Bistue Nova* mora nalaziti na mjestu današnjeg naselja Grudine kod Bugojna,¹³² dok bi Zenica trebala biti sjedište nekog drugog municipiuma u kojem su se magistrati *BIST...* doselili i umrli.¹³³

Arheološki materijal koji je dobiven prilikom arheoloških istraživanja naselja Mali Mošunj kod Viteza, uveliko su doprinijela mišljenju da se *Bistue Nova* morala nalaziti upravo u Mošunju. Ovu tezu zastupali su Kujundžić i Pašalić koji su pri tome smatrali da arheološki materijal sa ovog lokaliteta govori u prilog činjenici da se pored naselja *Bistue Nova*, negdje u njenoj blizini morala nalaziti crkva biskupa Andrije.¹³⁴

Kujundžićeva i Pašalićeva teza da se ovdje može nalaziti naselje *Bistue Nova*, najmanje je prihvatljiva. Kako je ovo naselje imalo municipalni status, ono je moralo biti veće i samim

¹²⁷ C. Patsch, 1902, 244.; E. Pašalić, 1960, 39.; I. Bojanovski, 1988, 155.

¹²⁸ H. Cons, 1882, 373.; H. Kiepert, 1878, 5.

¹²⁹ H. Kipert, 1878, 5.

¹³⁰ P. Ballif, 1893.; W. Tomaschek, 1889, 520.

¹³¹ C. Patsch, 1897, 505, 506.; C. Patsch, 1909, 108 – 110. ;

¹³² I. Bojanovski, 1974, 146, 165 – 174.; Ibid, 1988, 162.

¹³³ Prema Bojanovskog, u Zenici je mogao postojati neki nepozati municipium, odnosno *praefectura?*); Vidjeti: Ibid, 159.

¹³⁴ I. Kujundžić, 1924 – 25, 83 – 83.; E. Pašalić, 1960, 49.

time, pored građevinskih ostataka kasnoantičke crkve, naselje je moralo egzistirati na mnogo većoj površini nego što je to bio slučaj sa naseljem otkrivenim u Mošunju. Najbolji primjer za to pruža rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva. Rimsko naselje *Aquae S...* u jednom momentu pored glavnog naselja u Lužanima, počelo se širiti na susjedno područje, preko rijeke Željeznice. Sadržaj u objektima (mozaici, freske, pokretni arheološki materijal), ukazuju na važnost koje je ovo naselje imalo, kao i na intenzivno korištenje. Za razliku od Ilidže, naselje u Velikom Mošunju bilo je malih i skromnih dimenzija. Pronađeni su građevinski ostaci samo jedne zgrade, sa dijelovima koji upućuju na postojanje mozaika. Ukoliko je ovo naselje zaista egzistiralo na mjestu današnjeg Mošunja, onda se sa pravom može pitati kako to na naselje koje se nalazi na veoma važnoj prometnici *Salona – Argentaria*, nije uspjelo iskoristiti svoj položaj. Upravo na osnovu ovih činjenica, može se zaključiti da je naselje u Malom Mošunju spadalo u neko manje naselje koje se nika nije uspjelo razviti u neko veće i značajnije mjesto.¹³⁵

Tokom arheoloških istraživanja na području Zenice, Truhelka je 1891. godine otkrio četiri epigrafska spomenika koja su poslužila kao spolija kasnoantičke crkve.¹³⁶ Jedan od natpisa spominje funkciju dekuriona Bistuenskog municipijuma,¹³⁷ a drugi natpis spominje funkciju dumvira.¹³⁸ Ovi natpisi mogli bi biti dovoljan dokaz da se zaključi da je naselje *Bistue Nova* moralo nalaziti negdje na prostoru današnje Zenice.

Još jedan od indikatora koji bi mogao odrediti Zenicu kao potencijalno središte municipiuma, predstavlja epigrafski natpis u kojem se spominje svećenik grada (*urbis Romae*).¹³⁹ Ukoliko je otkriveno naselje u Malom Mošunju zaista bilo mjesto gdje nalazio municipium *Bistue Nova*, zašto se u okviru tog naselja nije pronašao natpis ili neki spomen na ovu važnu religijsku funkciju, kao što je to bio slučaj iz Zenice? Zašto nisu pronađeni tragovi koji bi ukazivali i na druge funkcije u okviru municipiuma? Ovo ide u prilog činjenici da se na mjestu današnjeg Malom Mošunja nije nalazio navedeni municipium.

Nažalost, zbog urbanizacije koja je zahvatila Zenicu tokom 60 tih i 70 tih godina, arheološka istraživanja nikada nisu u cjelosti sprovedena na području grada i svako potencijalno istraživanje velikim dijelom je otežano, jer je moguće da su arheološki nalazi uništeni izgradnjom.

¹³⁵ Područje Viteza i njegovih naselja: Veliki i Mali Mošunj, nikada nije u cjelosti arheološki istraživano već je riječ o slučajnim, sporadičnim istraživanjima.; Op.a.

¹³⁶ Đuro Basler smatra da se ovdje nalazilo sjedište biskupa Andrije.; Vidjeti: Đ. Basler, 1972, 125.

¹³⁷ *CIL III, 12765.*

¹³⁸ *CIL III, 12766.*; Ć. Truhelka, 1892, 340 - 344.; Ibid, 1893, 685 – 686.

¹³⁹ *CIL III, 12767.*

Malobrojni arheološki nalazi pokazuju da je antičko naselje iz Zenice, svoj vrhunac doživjelo u periodu između II i IV. stoljeća.

Što se tiče preostalih natpisa u kojima se spominju određene ličnosti, potrebno je spomenuti jedan epigrafski natpis iz Fazlića kod Travnika. Zahvaljujući natpisu, saznajemo za dvije osobe: Publija Elija Iusata i njegovu suprugu Aeliju Proculu.¹⁴⁰

Publije Elije Iusat bio je vijećnik bistunskog municipiuma. Kako je ranije ustanovljeni da bi Zenica mogla biti sjedište municipijuma, natpis iz Fazlića vjerovatno ukazuje na dvije stvari. Prvo, mjesto gdje je pronađen natpis mogao je ukazivati da je riječ o privatnom imanju Publija Elija. Upravo to ukazuje sporadična pojava epigrafskih natpisa i njihova teritorijalna raspoređenost. Prema tome, mjesto na kojem je pronađen natpis u kojem se spominje Publije Elije mogao bi predstavljati mjesto gdje je Publije Elije živio sa svojom porodicom. Sa druge strane, on je mogao putovati u Zenicu po potrebi, radi posla.

Administrativne granice ovog municipiuma još uvijek nisu određene. Njegove granice mogle su biti još veće o čemu govore i pisani izvori. Na crkvenom saboru održanom u Saloni 530. i 533. godine n.e, biskup Andrija (*episcopus Bestoensis ecclesiae*) tražio je da se smanji područje biskupije (*ecclesia Bestoensis*).¹⁴¹

4.1.4. Naselje *Aquae S...* kod Sarajeva

Smješteno u Sarajevskom polju, na raskrsnici puteva koji su povezivali Hercegovinu i Bosnu, antičko naselje na Ilidži posjedovalo je sve neophodne uslove da postane centar ove mikroregije.

O počecima antičkog naselja na Ilidži, ništa se ne zna i može se pretpostaviti da je rimsko naselje nastalo na nekom predrimskom naselju koje se formiralo uz termalne izvore. U I. stoljeću n.e., ovo je bilo jedno malo, neugledno naselje o čemu svjedoče numizmatički nalazi rimskih novčića iz vladavine careva Klaudija (41. – 54. godine n.e.) i Vespazijana (69. – 79. godine n.e.).¹⁴² Nakon sloma Batonova ustanka, Rimljani su pristupili urbanizaciji ovog naselja i

¹⁴⁰ *CIL III 12761.*; A. Hoffer, 1895b, 321. - 323.; Ć. Truhelka - C. Patsch, 1893, 704.; Ć. Truhelka - C. Patsch - A. Hoffer, 1895, 234. - 244., Nr. 16, Fig. 57, 245. - 247., Fig. 58.; *CIL III 12761* upor. str. 2256; Sielski, 1931, 7 – 9.; I. Bojanovski, 1988, 158.

¹⁴¹ E. Pašalić, 1960, 49.; I. Bojanovski, 1974.; Ibid, I. Bojanovski, 1988, 155.; R. Dodig – A. Škegro, 2008, 9 – 23.

¹⁴² I. Bojanovski, 1988, 145; M. H. Ćeman, 2004, 129.; A. Šačić, 2018, 154.

iskorištavanju njegovog banjskog potencijala. Dodatnu težinu predstavlja i blizina dezidijatskog centra (*Castellum Hedum*) i bilo je sasvim očekivano da će rimske vlasti početi da sve više svoju pažnju usmjeravaju prema ovom području i gradu.

Arheološki nalazi ukazuju da je rimsko naselje na Ilidži egzistiralo neprekidno od I. do IV. stoljeća.¹⁴³ U I. stoljeću, u blizini termalnih izvora na Ilidži moglo je postojati neko malo rimsko naselje (*vicus*).¹⁴⁴ Dugo vremena vladalo je mišljenje da se *Aquae S...* moralo nalaziti na prostoru Lužana. Tokom arheoloških istraživanja prahistorijskog lokaliteta Butmir iz 2016. i 2017. godine, otkriveni su određeni tragovi koji otvaraju pitanje eventualne veličine ilidžanskog naselja. Nova arheološka saznanja upravo dobivena tokom ovih istraživanja, ukazuju da se ilidžansko naselje u jednom momentu počelo širiti prema istoku odnosno, na desnu obalu rijeke Željeznice.¹⁴⁵

Već tokom u II. stoljeću, Ilidža je mogla dobiti status *municipiuma*. Ovaj status potvrđuje epigrafski natpis iz Krivoglavaca kod Vogošće.¹⁴⁶ Unaprijeđenje njegovog statusa vjerovatno se desila negdje u vrijeme Trajanove (98 – 117.) ili Hadrijanove vladavine (117 – 138).¹⁴⁷ Riječ je o nadgrobnom spomeniku jednog od javnih službenika iz municipalne Ilidže, Publija Elija Viktorina i njegove porodica. Ovaj spomenik izrazito je važan za naselje *Aquae S...*, jer je do sada to najstariji pronađeni epigrafski spomenik u kojem se spominje *municipium Aquae*. Natpis Publija Elija Viktorina potvrđuje i da je municipalna jedinica imala razvijeni sistem lokalne samouprave u II stoljeću.¹⁴⁸ Na natpisu se spominju skoro sve poznate funkcije koje su vezane za rimsku lokalnu upravu (dekurion, kvestor, kvatrovir kvinkvenal i edil).¹⁴⁹

Naselje *Aquae S...* brzo se razvijalo i već pri kraju II. i početkom III. stoljeća, došlo je do naseljavanja veterana.¹⁵⁰ U njihovom doseljavanju, Bojanovski vidi sredstvo kojeg je rimska vlast koristila kako bi pojačala prisustvo rimskih građana u gornjem toku rijeke Bosne (na teritoriju Dezidijata).¹⁵¹ Ukoliko se uzme u obzir stanje koje je vladalo tada na prostoru Sarajevskog polja, period stabilne rimske vlasti bez ikakvih sigurnosnih problema, onda njih

¹⁴³ E. Pašalić, 1960, 69.; I. Bojanovski, 1981, 166.;

¹⁴⁴ I. Bojanovski, 1988, 145.; M. H. Čeman, 2004, 129.

¹⁴⁵ A. Kaljanac, 2017, 12, 21, 47, 88; A. Šaćić, 2018, 149–178., 158

¹⁴⁶ V. Paškvalin – M. Forić, 2006, 161 – 179.; S. Mesihović, 2011, 7, 893.

¹⁴⁷ *AE 2006, 1022.*

¹⁴⁸ A. Šaćić, 2018, 155.

¹⁴⁹ *Ibid*, 155.

¹⁵⁰ *CIL III 08375.; CIL III 12749.*

¹⁵¹ I. Bojanovski, 1988, 150.

dolazak treba posmatrati u kontekstu doseljavanja osoba koje su misle da im prostor Sarajevskog polja pruža idealne uslove za život.

S obzirom na povećano prisustvo rimskih vojnika i na važnost samog naselja, moguće da je *Aquae S...* zapravo pomoglo da dobije status kolonije rimskih građana.¹⁵² Interesatno je spomenuti da je *Aquae s...* imala svoje patrone iz ugledne porodice *Catii*.¹⁵³ Time je ovo naselje bilo jedinstveno na prostoru Bosne i Hercegovine jer u drugim naseljima nije zabilježeno prisustvo patrona.

Slučajni nalaz počasnog natpisa posvećenog Diolecijanu, otkriva samo djelić imena ovog naselja, *Aquae S... Nastavak S...* ostao je predmet rasprava i različitih interpretacija u kojima se općeni vlada mišljenje da bi nastavak *S...* mogao biti vezan za sami karakter naselja. Esad Pašalić je s pravom pretpostavio da se to *S* odnosi na epitet *Sulfuraeae* ili *Sulfuratae*, što bi značilo da je ime naselja bilo *Aquae Sulfurae* ili *Aquae Sulfuratae*.

U administrativnom smislu, antička Ilidža mogla je pod svojom kontrolom imati prostor unutar Sarajevskog polja, prostor prema Ivan – Sedlu (prema jugu) sa svim pripadajućim aglomeracijama i njene granice su mogle obuhvatati središte Dezidijata (*Hedum castellum?*).¹⁵⁴

4.1.5. *Naselje u Višnjici, municipium ili ne...?*

Za razliku od ostalih naselja municipalnog karaktera sa područja Bosne, najveću misteriju predstavlja status današnjeg kiseljačkog naselja Višnjice. Pitanje njenog administrativnog statusa u rimsko doba ostalo je još uvijek otvoreno i sa sigurnošću nije ustanovljeno da li je riječ o naselju municipalnog karaktera ili o malo značajnijem naselju koje je pod svojom kontrolom imalo rudarski bazen između rijeka Fojnice, Kreševke, Rikavca i Lepenice. Određene indikacije da bi se ipak moglo raditi o naselju većeg ranga, donose dva epigrafska natpisa iz Gromiljaka i Višnjice.

Kao dedikanti na natpisima, pojavljuju se *Norricorum*, *Iulii* i *Aurelii*. Više informacija o ovim osobama nije moguće pronaći, osim funkcije koju su obavljali za svog života. Riječ je o pojedincima koji su u jednom momentu obnašali javnu funkciju u dva ili tri različita grada.¹⁵⁵

¹⁵² I. Bojanovski, 1988, 155.

¹⁵³ D. Sergejevski, 1941, 15 - 18.; Ibid, 1947, 13 - 27, 36 - 37, 45 - 46.; I. Bojanovski, 1988, 149.; M. H. Čeman, 2004, 135.; S. Mesihović, 2008, 25 - 27.

¹⁵⁴ I. Bojanovski, 1988, 151.

Ukoliko bi Višnjica u antičkom razdoblju zaista bilo jedno manje, neugledno selo, sa pravom se može postaviti pitanje zašto bi rimska provincijalna vlast potrudila da pošalje ovako iskusne osobe u jedno malo selo u unutrašnjosti provincije? Zašto nisu kao istaknuti pojedinci, nisu bili „nagrađeni“ funkcijom u nekom drugom gradu?

Odgovor na ovo pitanje možda se krije u samom karakteru Višnjice. Ukoliko se pažljivo izanalizira geografski položaj Višnjice i uzmu u obzir drugi faktori, poput rasporeda rudnika i cestovna povezanost, onda se sasvim logično nameće zaključak da je Višnjica prepoznata kao jedno urbano središte. S ozbirom na blizinu rudnika, moguće da je dolazak osoba sa velikim iskustvom u javnoj upravi bio povezan sa željom provincijalnih vlasti da od Višnjice napravi veće i značajnije mjesto. Njihov dolazak bio je usmjeren ka što boljem i uspješnom razvoju rudarstva na području Kiseljaka.

Na određene rudarske aktivnosti ukazuju ostaci željezne troske pronađene širom naselja, što samo ukazuje da je Višnjica bila proizvođački centar. U usporedbi sa susjednim naseljima, Višnjica i danas predstavlja svojevrsnu gravitacionu tačku unutar koje gravitiraju manja naselja u Kiseljačkoj kotlini.

kako se sjedište kontrole nad eksploatacijom srednjobosanskog rudonosnog bazena nalazila u naselju *Ad Matricem* i da je antička Višnjica cestovno bila dobro povezana sa ovim naseljem, za očekivati da se upravo u Višnjici nalazio centar odakle se upravljalo eksploatacijom rudnika u Fojnici, Kiseljaku i Kreševu.¹⁵⁶

Što se tiče dodjele građanstva, u Višnjici, Podastinju i Homolju, otkriveno je nekoliko natpisa u kojima se spominju domaći ljudi sa genticilijem *Aurelii*, ali bez prenomena *T(itus)*. Ove osobe postali su punopravni rimski građani nakon Karakalinog edikta, 212. godine.¹⁵⁷

Razvitak rudarske proizvodnje i ekonomski boljitak kojeg su uživali stanovnici Kiseljaka, doveo je do privlačenja novog sloja stanovništva. Epigrafski spomenici otkriveni u Višnjici govore da su u razdoblju ranog principata, ovdje živjele italske poduzentičke porodice, poput: *Baebia*, *Cornelia*, *Manlia* i *Pontia*.¹⁵⁸ Što se tiče pojedinca, ovdje su živjeli *Manlius C(ai)*

¹⁵⁵ Oba epigrafska natpisa datirana su u razdoblje III. stoljeća.; Vidjeti: D. Sergejevski, 1957, 121 - 123.

¹⁵⁶ E. Imamović, 1976, 7 – 26.

¹⁵⁷ K. Misilo, 1936,24.

¹⁵⁸ *CIL III* 8379.; *ILluj* 1599, 1598.; K. Misilo, 1936, 18, 21.; N. Vulić, 1933, 71.; A. Škegro, 1994, 296 – 297.; *Ibid*, 1998, 153.

l(ibertus) Honesimus i *Manlius Pontio Valens*, kome je spomenik podigla supruga *Iulia Itache*.¹⁵⁹ Na jednom od natpisa iz Podstinja spominje se jedna *serva*,¹⁶⁰ što bi se moglo uzeti kao potvrda robovskog rada u unutrašnjosti provincije Dalmacije.¹⁶¹

4.1.6. *Naselja rudarskog karaktera*

Kako bi se riješio problem stanovanja rudara, bilo je potrebno izgraditi manja naselja u neposrednoj blizini rudilišta. Ova naselja nisu u cjelosti istražena zašto što nikada nisu bila predmet detaljnih istraživanja, već su pronađeni sasvim slučajno kao rezultat istraživanja antičkog rudarstva. Ova naselja nisu očuvana u velikoj mjeri, pa to uveliko otežava buduća istraživanja.

Najveća koncentracija rudarskih naselja bila je u onim dijelovima gdje su se odvijale intenzivne rudarske aktivnosti. Prije svega, riječ je o planinama Vranici i Radovanu. U blizini Bugojna, evidentirano je nekoliko manjih rudarskih naselja: sela Vesela, Otinovci i Gradina kod Kopčića.¹⁶² Naselja su postojala i oko Gornjeg Vakufa – Uskoplja. Riječ je o kasnoantičkim naseljima koja su nastala na Čičkovom Groblju, Poniru, Kutima, Vrsama i Volarima. U ovim naseljima pronađeno je mnoštvo građevinskog materijala, troskovišta i razni rudarski predmeti.¹⁶³

Još jedno rudarsko naselje moglo je nastati na mjestu današnjeg sela Putovići kod Travnika i u travničkom naselju Dolac. Kao što je to bio slučaj sa naseljima iz okoline Gornjeg Vakufa –Uskoplja i ovdje su pronađeni ulomci glinenog posuđa, nakita i oruđa.¹⁶⁴ U Putovićima je otkriven jedan epigrafski natpis koji govori da je ovdje živjela porodica *Valentianusa*.¹⁶⁵ Riječ je o *Italicima* koji su vjerovatno bili uključeni u rad nekog od lokalnih rudnika. Nažalost, više ništa ne može da se sazna i kaže o ovom porodici.

¹⁵⁹ Vjerovatno je riječ o Grkinji.; Vidjeti: K. Misilo, GZM 1936, 18.

¹⁶⁰ M. Mandić, 1925, 64.

¹⁶¹ I. Bojanovski, 1988, 153.

¹⁶² E. Pašalić, 1960, 40 – 41.; Ibid, 1967, 122 – 123.; I. Bojanovski, 1988, 155 – 168.

¹⁶³ Ibid, 40 - 41.; Ibid, 1953, 345 - 348.; Ibid, 1954, 47 - 75.; Ibid, 1967, 122 -123.; I. Bojanovski, 1988, 155 - 168.

¹⁶⁴ Č. Truhelka - C. Patsch, 1893, 692. - 695.; Č. Truhelka - C. Patsch - A. Hoffer, 1895, 233. - 236.

¹⁶⁵ *CIL III 8384 = 2766.A.* Hoffer, 1895b, 51.

U okviru travničkog naselja Dolac, pronađeni su dijelovi rimske ceste, željezne sjekire i noževi.¹⁶⁶ Sa istog mjesta nađeni su novčići rimskih careva: Trajana (98. - 117. god.), Numerijana (283. - 284. god.) i Maksencija (306. - 312. god.).¹⁶⁷ Otkriven je i jedan nadgrobni spomenik posvećen *Iuli Proculi*,¹⁶⁸ a pored samog naselja groblje sa spaljenim i inhuminarim pokojnicima.¹⁶⁹

4.1.7. Manje rimska naselja i aglomeracije

Pored većih urbanih središta, širom srednje Bosne postojao je čitav niz manjih rimskih naselja i aglomeracija. Najveći broj aglomeracija (*villa*), izgrađen je u neposrednoj blizini vode i na manjim, odnosno većim brežuljcima.¹⁷⁰ Vile su još građene i na periferiji i u relativnoj blizini većih centara kako bi njihovi vlasnici u slučaju neke potrebe, mogli brzo doći do grada.

Rimske vile registrovane su na: Karauli kod Kaknja,¹⁷¹ Drivuši i Stranjinama – Babići kod Zenice,¹⁷² naselju Selo, nedaleko od Tišine u Zenici,¹⁷³ u dolini Lepenice (Višnjica, Podastinje, Kiseljak, Duhre, Han Ploča, Azapovići, Kuliješ, Homolj, Zabrdje),¹⁷⁴ kao i u Arnautovićima, Maurvićima i Rizvićima kod Visokog.¹⁷⁵

Utvrđivanje konačnog broja i teritorijalne distribucije aglomeracija i manjih naselja, značajno je iz aspekta što boljeg razumjevanja društvenih i ekonomskih faktora koji su bili prisutni tokom antičke razdoblja na prostoru srednje Bosne. Raštrkanost ovih naselja i relativno manji broj nalaza evidentno ukazuju da su ova naselja bila slabo naseljena i da se težilo izolaciji u odnosu na druga mjesta. Njihova zajednička karakteristika jeste da su oni nastali uz rimsku prometnicu ili u njenoj blizini, što opet znači da nisu bili u potpunosti izolovani, već su bili aktivno uključeni u društvene tokove.

¹⁶⁶ A. Hoffer, 1895b, 52.

¹⁶⁷ A. Hoffer, 1895b, 52.

¹⁶⁸ *ILLug. 100.*; V. Paškvalin, 1958, 155.;

¹⁶⁹ A. Hoffer, 1895b, 52.

¹⁷⁰ A. Busuladžić, 2011, 53.

¹⁷¹ I. Bojanovski, 1984, 85.

¹⁷² ALBiH, 1988, 197 – 206.

¹⁷³ D. Trajković - Ć. Trajković, 1971, 72.

¹⁷⁴ P. Anđelić, 1963, 163 i 180.; E. Imamović, 1972, 109.; Ibid, 1988, 137 i 138.; Ibid, 1996, 61 – 93.

¹⁷⁵ ALBiH, tom 3, 1988, 14, 25, 26.; Vidjeti: I. Bojanovski, 1984a, 49 – 99).

Prema nalazima građevinskih objekata, Skopljanska dolina spadala je u one krajeve koji su bili gusto naseljeni tokom antičkog razdoblja. Najveća koncentracija građevinskog materijala bila je na području gornjo – skopljanske doline. Već u I. stoljeću n.e., izgrađeni su stambeni i proizvodni objekti u Čičkovom Greblju i Volarima kod Gornjeg Vakufa / Uskoplja, te na Crkvini u Čipuljiću kod Bugojna.¹⁷⁶

Što se tiče samog Bugojna, na njegovom mjestu moglo je egzistirati neko manje naselje. U prilog tome govore različiti dijelovi građevinskog materijala koji su pronalazeni širom Bugojna. Na mjestu nekadašnje bugojanske gradske ciglane *Vrbas*, sasvim slučajno otkriveni su ulomci rimskih opeka.¹⁷⁷ Antičko Bugojno moralo je imati svoju gradsku ciglanu koja je radila za potrebe ovog naselja, a vrlo moguće i da je proizvodila i prodavala opeku za unutrašnje tržište. Opeka na sebi ima žig *BISTVES*,¹⁷⁸ a pored opeke, nađena je jedna rimska lampa sa žigom *C. DESSI*.¹⁷⁹

I u selu Veselo nedaleko od Bugojna, postojalo je neko manje naselje. Tu su pronađeni tragovi rimskih zgrada i troskovišta, kao i na Kopčićima na Vrbasu. Na gradini iznad Vrbase kod Kopčića, očuvani su tragovi rimskih zgrada, a na oranicama koje su se nalazili u blizini (Batište), nađeno je obilje troske.¹⁸⁰

Manje naselje postojalo je na kompleksu njiva Čičkovo Groblje (Gornji Vakuf - Uskoplje), kod sela Ponir. Pored pojedinačnih ostataka građevinskog materijala, sačuvane su kamene ploče koje vjerovatno potiču od stare rimske kaldrme.¹⁸¹

Prateći dolinu Vrbase, dolazi se do Jajca. U samom gradu i oko njega, registrovani su manji tragovi objekata koji daju određene indikacije da bi ovdje moglo egzistirati manje naselje. U Pijevici, jednom od jajačkih naselja, radila je manja rimska ciglana.¹⁸² Što se tiče manjih naselja, ona su postojala u Carevom Polju, Klimeniji, Zagrđu i Metaljci. Iz Duvičinama sačuvan je odlomak spomenika u kojem se spominje *Flav....* Vjerovatno je riječ o spomeniku iz

¹⁷⁶ A. Škegro, 1990, 56.

¹⁷⁷ E. Pašalić, 1960, 40.; J. Petrović, 1960 – 61, 230

¹⁷⁸ J. Petrović, 1958, 267 – 271.;

¹⁷⁹ A. Škegro, 1991, 72.; A. Busuladžić, 2007, 61.

¹⁸⁰ E. Pašalić, 1953, 345 - 348.; J. Petrović, 1958, 267 - 268.; E. Pašalić, 1960, 40

¹⁸¹ Ibid, 1960, 40.

¹⁸² Ibid, 22.

kasnoantičkog razdoblja, jer većina spomenika iz okoline Jajca i njegove okoline pripada upravo ovom razdoblju.¹⁸³

Šire i uže područje Travnika predstavljalo je gusto naseljenu zonu. U okolnim selima i zaseocima, otkriveni su brojni tragovi manjih aglomeracija. Njihova zajednička karakteristika jeste njihov položaj u odnosu na sadašnju magistralnu cestu M16. Manje – više, sve aglomeracije pronađene su pored magistralne ceste ili u njenoj blizini. Raspored ovih aglomeracija mogao bi ukazivati da je moderna cesta nastala na rimskoj cesti.

Uz regionalni put Turbe – Potkraj, otkriveni su ostaci nekog nepoznatog objekta u Gromilama, Kamenici i kod Gradine u Sečevu.¹⁸⁴ Iz Gradine potiče jedan objekat nepoznate namjene, kao i novčuci rimskih careva: Galijena, Konstantina Velikog i Konstancija Velikog.¹⁸⁵

Manje naselje moralo je egzistirati i na Galinom Hanu, blizu lokalne ceste koja vodi za Travnik. Naselje je imalo svoj vlastiti vodovod, dok su u travničkom naselju Trgovište, nađeni ulomci rimskog građevinskog materijala i ostaci željezne troske.¹⁸⁶ Na mjestu nekadašnje tvornice duhana u Među Podnicama, nađeni su dijelovi jednog objekta nepoznate namjene, ulomci rimske cigle, keramike i troske.¹⁸⁷

U Podastinju, mjestu koje se također nalazi blizu Travnika, prilikom obrade svoje zemlje, lokalno stanovništvo pronašlo je rimski republikanski novac porodice *Aburia*, kao i novčiće Aurelijana i Konstancija Klora.¹⁸⁸ Iz sela Poljanice i Čukle, potječu dva nadgrobna spomenika. Natpis iz Poljanice bio je posvećen jednoj nepoznatoj ženi,¹⁸⁹ dok su pronađeni sarkofazi datirani su u razdoblje između III. i IV. stoljeća n.e.¹⁹⁰

Što se tiče samog Travnika, materijalni tragovi pronađeni su širom grada što ukazuje da je Travnik bio gusto naseljena sredina za vrijeme antičkog razdoblja. Naselja Bašbunar i Crkvište (Popova vrtača) služila su kao prostor gdje se nalazilo antičko groblje.¹⁹¹ U predvorju džamije u

¹⁸³ Za okolinu Jajca: Ć. Truhelka, 1892, 320.; C. Patsch, 1896, 263 - 264.; D. Sergejevski, 1937, 11 - 18. Ibid., 1938, 61 - 63.; Ibid, 1940, 19 - 20.; Ibid, 1951, 305 - 306.; Ibid, 1938, 104 - 105.;

¹⁸⁴ I. Bojanovski, 1974, 226., bilj. 16.

¹⁸⁵ A. Hoffer, 1895b, 44. - 46.

¹⁸⁶ Ibid, 53. - 54.

¹⁸⁷ A. Hoffer, 1895b, 48.; C. Patsch, 1910, 207.

¹⁸⁸ Ibid, 59.

¹⁸⁹ Ć. Truhelka - C. Patsch, 1893, 704., br. 15.; A. Hoffer, 1895b, 59.; Ć. Truhelka - C. Patsch - A. Hoffer, 1895, 243., Nr. 15.

¹⁹⁰ A. Hoffer, 1895b, 59.

¹⁹¹ Ibid, 1895b, 43.-61, brj. cit. 48 - 50.; J. Korošec, 1950, . 265.

Travniku, sasvim slučajno otkriven je jedan nadgrobni spomenik posvećen *Marku Flaviusu*.¹⁹² Nažalost, natpisi iz Kršlama nisu imali tu sreću. Više fragmenata nadgrobnih spomenika uništeno je 1958. godine.¹⁹³ Ostaci rimskog vodovoda registrirani su kod Galinog Hana na cesti koja vodi prema Travniku, dok su na Trogvištu pronađeni brojni ulomci rimskog građevinskog materijala i željezne troske.¹⁹⁴

Na brežuljku Crkvište ili Crkvine, na drugoj strani Lašve kod Turbeta, konstatovani su ostaci rimskih zgrada, a na oranicama između ceste prema Paklarevu, nađeni su rimski novci iz republikanskog i carskog razdoblja.¹⁹⁵

Na lokalitetu Saraj u Travniku, nađen je jedan valjkasti kamen koji izgledom podsjeća na miljokaz.¹⁹⁶ U Travniku je otkrivena i rimska nadgrobna ploča sa natpisom na kojem se samo djelimično čita: *Marco Flavio*.¹⁹⁷ U Runićima kod Turbeta, utvrđeni su ostaci jedne rimske zgrade, čije je natpise objavio Hernes još 1880. godine.¹⁹⁸ U mjestu Putičevu, blizu Dolac pronađeni su dijelova oruđa, dijelovi nakita i dijelove troske.¹⁹⁹

Tokom arheoloških istraživanja, u novotravničkom naselju Torine, otkriven je jedan objekt i nekoliko nadgrobnih spomenika.²⁰⁰ U mjestu Luke, otkriveni su dijelovi rimskog građevinskog materijala (crijep i opeka), a sa Crkvine u Pričinama, iskopani su temelji zgrade i rimske opeke.²⁰¹ Manja vila mogla je postojati i ispod južnog obronka Klobuka na Baricama u Rankovićima.²⁰²

U mjestu Poličište u Rankovićima kod Novog Travnika, u toku arheoloških istraživanja iz 1952. i 1953. godine, otkriven je jedan ladanski objekt (*villa rustica*). Riječ je o impozantnom kompleksu koji se sastoji od rimske banje i stambene zgrade. Objekat banje imao je četiri prostorije i sistem grijanja (*hypocaustum*). Pored same vile pronađeno je mnogo željezne

¹⁹² Natpis je pronađen u predvorju džamije.; Vidjeti: *ILLug*, 1616.; C. Patsch, 1909, 166.; A. Hoffer, 1895b, 48 - 50.; J. Korošec, 1950, 265.

¹⁹³ A. Hoffer, 1895b, 48 - 49.; I. Bojanovski, 1974., 17.

¹⁹⁴ *ILLug*, 1616.; C. Patsch, 1909, 166.

¹⁹⁵ A. Hoffer, 1895b, 48.

¹⁹⁶ *Ibid*, 48 - 50.; P. Ballif, 1893, 51.

¹⁹⁷ C. Patsch, , 1912, 166.

¹⁹⁸ *CIL III*, 8385.; C. Patsch, 1897, 245.; M. Mandić, 1924, 87 - 90.;

¹⁹⁹ Č. Truhelka, 1893, 692 - 695.; A. Hoffer, 1895, 52.

²⁰⁰ A. Škegro, 2000, 104. - 106.

²⁰¹ I. Bojanovski, 1988, 37.

²⁰² I. Čremošnik, 1955, 122., 107 - 136.

troske,²⁰³ pa s ozbirom na karakter objekta, moglo se pretpostaviti da su ovaj objekat koristile osobe koje su bile uključene u rad lokalnih rudnika. U arhitektonskom i sadržajnom smislu, sličan objekt otkriven je u Rankovićima.²⁰⁴ U Rankovićima, dvadesetak metara od rimske banje iz Poličišta, bila je podignuta stambena zgrada. Objekat je imao četiri prostorije. Blizu Rankovćana, na brdu Klobuk, otkrivene su zgrade iz antičkog razdoblja.²⁰⁵

I Vitez je spadao u gusto naseljena mjesta. Tragovi antičkih naselja zabilježeni su u okolnim selima i u samom Vitezu. U strogom centru Viteza, postojalo je jedno manje naselje u okviru kojeg je nađena nekropola.²⁰⁶ Iz naselja Viteška (Čuganska), pronađena su tri ulomka rimskih natpisa.²⁰⁷ Natpis nije bio u cjelosti očuvan, pa je izvršena samo djelimična rekonstrukcija. Na dijelu natpisa, spominju se *Terentianus*, *Ursina* i još par osoba. Vjerovatno je riječ o Italicima ili keltskim doseljenicima. Iz istog mjesta potiče i jedan nadgrobni spomenik neke *Ulpie*.²⁰⁸ Oko Viteza, naselja su postojala na: Kruščkoj rici,²⁰⁹ Staroj Bili²¹⁰ i Crvenom Brdu.

Bez ikakve sumnje, najznačajnije naselje na prostoru Viteza, bilo je na Velikom i Malom Mošunju. Riječ je o tri naselja. Dva su bila formirana na brežulku Crkvina (Kalvarija) i u samom podnožju brdu, na Divjeku.²¹¹ Od vile četverokutnog oblika, sačuvani su dijelovi rimske opeke, posuđa, ostaci željezne troske, fragmenti epigrafskih natpisa, novac, a na osnovu ovih nalaza, vila je nastala u razdoblju od polovine III. do druge polovine IV. stoljeća n.e.²¹² Treće naselje koje je nastalo kod vrela Falje, posjedovalo je jedan objekat sa sistemom unutrašnjeg zagrijavanja (*hypocaust*), a njegove prostorije bile su ukrašene freskama. U istom objektu, pronađeni su novčići carice Julije Mameje (235. god. n.e.) i Valenca Valensa (364. - 378. god. n.e.).²¹³ Tu su

²⁰³ E. Pašalić, 1960, 42.; A. Škegro, 2003, 32.; A. Busuladžić, 2011, 160

²⁰⁴ I. Kujundžić, 1924. - 1926., 255.

²⁰⁵ I. Čremošnik, 1955, 122 – 132.; M. Mandić, 1931, 25 – 26.

²⁰⁶ C. Patsch, 1909, 225. - 226.; Ibid, 230. - 231.; K. Misilo, 1936, 24.; D. Sergejevski, 1943 - 1944, 9 - 10.; Ibid, 1951, 309.; E. Pašalić, 1960, 42.

²⁰⁷ *CIL III* 8380, 8381. 8382.. M. Hoernes, 1880, 200.;

²⁰⁸ C. Patsch, 1895, 292.

²⁰⁹ I. Kujundžić, 1924. - 1926., 75. - 83.

²¹⁰ C. Patsch, 1902a, 14.

²¹¹ Za više informacija, vidjeti: Č. Truhelka - C. Patsch, 1893, 685. - 692.; Č. Truhelka - C. Patsch - A. Hoffer, 1895, 229. - 233.; A. Hoffer, 1895b, 54. - 58.; I. Kujundžić, 1917a, 477. - 496.; I. Kujundžić, 1933, 259.; E. Pašalić, 1960, 42., 50.

²¹² O. Blau, 1877, 104.; Č. Truhelka, 1890, 188. - 189.; Ibid, 1893, , 685 – 699.Č. Truhelka - C. Patsch, 1893, 685. - 982.; V. Radimsky, 1894, 66. - 68., Č. Truhelka - C. Patsch - A. Hoffer, 1895, 241. - 244.; D. Sergejevski, 1951, 309.

²¹³ Č. Truhelka, 1890, 188.; C. Patsch, 1893, 687. - 692., 700.; A. Hoffer, 1895b, 56.

otkriveni i ostaci ranokršćanke bazilike, četiri natpisa i razni arhitektonski dijelovi. Oko naselja pronađeni su ostaci rimske krovne opeke, posuđe i željezne troske.

Sva tri naselja svoj vrhunac doživjeti će u vremenima kasne rimske uprave. Kako su naselja bila smještena blizu rudnika, njihov razvoj morao je biti u uskoj vezi i sa razvojem rudarstva, kao i njihovim potrebama.

Veći broj nadgrobnih spomenika iz Malom Mošunja spominje domaće ime ili gentilno ime *Flavius*, što ukazuje da su tadašnji stanovnici rimsko građansko pravo dobili za vrijeme Flavijevaca.²¹⁴

U selima Podbrežje i Babino Polje, sjeverno od Zenice, postojale su manje rimske aglomeracije. U Križu kod Podbrežja nađeni su odlomci ukrašenih kamenih ploča i dio oltara sa nepotpunim natpisom iz kojeg bi se moglo zaključiti da se radio o novogradnji ili o popravku hrama.

U malom selu kod Zenice, Janjićima, nađeno je nekoliko rimskih grobova i jedan fragmentirani spomenik sa natpisom.²¹⁵ U selima Podbrežje i Babino Polje, sjeverno od Zenice, nađeni su dijelovi zgrada, dok je u selu Križa kod Pobrežja potiču odlomci ukrašenih kamenih ploča i dio oltara sa nepotpunim natpisom.²¹⁶ I u selu Strane, devet kilometara od Zenice, u smjeru rijeke Bile, pronađena je jedna nadgrobna ploča sa natpisom.²¹⁷

Plodna i prirodno prohodna dolina Fojnice i Kiseljaka, predstavljale su izuzetno pogodno mjesto za život. Središnje naselje u kiseljačkoj kotlini predstavljalo je naselje i putna stanica *Stanecli*, koja se nalazila u naselju Gromiljak.²¹⁸ Njen postanak i razvoj bio je direktno vezan uz rudarske aktivnosti na dobivanju zlata. Onog momenta kada je došlo do pada proizvodnje, *Stanecli* je mogao postati administrativni centar rudarskog distrikta.²¹⁹ U naseljima Glavica, Krivača, Crkvina u Podastinju i Višnjica, pronađeni su dijelovi zgrada. U navedenim naseljima nađeni su dijelovi rimskih tegula. Ovdje negdje bi se morala nalaziti i jedna veća rimska

²¹⁴ C. Patsch, 1902, 241 – 244.; Uspr. Ibid, 1890, 188 – 189.

²¹⁵ F. Katzer, 1919, 226 - 228.

²¹⁶ E. Pašalić, 1960, 44.

²¹⁷ Ibid, 44.; D. Trajković, 1971, 70 – 72.; A. Busuladžić, 2011, 161.

²¹⁸ Pojedini istraživači smatrali su da se *Stanecli* mora nalaziti na Ilidži ili u Blažuju pored Sarajeva. Sa druge strane, Skarić je na osnovu lingvistike pokušao dovesti naselje *Stanecli* u vezu sa rijekom Stavinjom, koja protiče kroz Vareš, Dabrinu i Brezu.; Vidjeti: *CIL III* 8377, 13858, 14331 i 14621.; W. Tomaschek, 1880, 521.; Č. Truhelka, 1890, 95 – 96.M; V. Skarić, 1923, 81 – 82.

²¹⁹ E. Imamović, 1974, 231

nekropola, jer su u njenoj blizini pronađen ulomak sarkofaga rimskog viteza i dekuriona.²²⁰ Sa Crkvine u Podastinju potiču dva natpisa u kojima se spominju *Aurelius* i *Aurelia*.²²¹

Na području Fojnice nije moglo postojati veće rimsko naselje. Riječ je o prostoru koje je bilo ograničenog karaktera, područje okruženo planinama. U antičko doba, ovdje je prolazio rimski put koji je povezivao Fojnicu sa Gromiljačkom kotlinom.²²²

Antičko naselje u Kreševu bilo je identično sa današnjim naseljem. Ono je bilo smješteno u maloj dolini između visokih brda. Naselje se moglo nalaziti na prostoru između Zida i Gomila. Na tom prostoru pronađeni su temelji neke građvine, ostaci kamene plastike koji bi ukazivali na kasnoantičku baziliku, gradski vodovod, nekoliko ognjišta sa keramikom, i miljokazima na padinama Prelova (Bitovnja), koji predstavljaju indikator za rimsku cestu iz pravca Hercegovine. Pronađeni građevinski ostaci dvije talionice mogu ukazivati da je Kreševo bilo rudarsko naselja (*vicus*), mada ovo još uvijek nije potvrđeno. Izuzetno nepovoljni geografski položaj nije dozvoljavao širenje naselja. Sa Kiseljkom, antičko Kreševo moglo je biti povezano sa cestom čija je trasa išla uz uski klisurasti put, uz rijeku Krečevičicu.²²³

Manje naselje postojalo je u Vratnici, pored Visokog. U ovom naselju pronađeni su tragovi koji bi ukazati na postojanje neke rimske naseobine, a iz njegove okoline potiče i jedan republikanski denar (*Claudia*).²²⁴ Građavinski ostaci pronađeni su još u Podlugovima, Arnautovićima i Ilijašu.²²⁵ Sa Crkvine u Zgoršći, potiče manja rimska zgrada na čijim temeljima podignuta kasnoantička crkva. Odlomci rimskih spomenika datiraju u razdoblje između III. i IV. stoljeća n.e.²²⁶

Pored glavnog naselja u Sarajevskom polju, manja naselja egzistirala su oko naselja na Ilidži. Jedno od takvih naselja bilo je zapadnije od pravoslavne crkve u Blažuju. To naselje trebalo bi biti u selu Crkvištu (Crkvine) kod Plandišta. Sergejevski je smatrao da se na ovom mjestu nalazi: „... kompleks većih zgrada...“²²⁷ Jedna rimska vila egzistirala je i na području

²²⁰ D. Sergejevski, 1957, 109 – 125.; cit. 121.

²²¹ E. Pašalić, 1960, 46.

²²² E. Imamović, 1974, 227

²²³ Ibid, 227

²²⁴ C. Patsch, 1904, 133.

²²⁵ V. Čorović, 1913, 409 – 420.; D. Sergejevski, 1943, 14 – 19.; Ibid, 1948, 182.

²²⁶ I. Čremošnik, 1950, 411 – 416.; D. Sergejevski, 1948, 170 – 172.; Ibid, 1951, 308 – 309.

²²⁷ D. Sergejevski, 1947, 33;

današnje Hrasnice i Stupu.²²⁸ Vjerovatno je riječ o *villi rustici*. Iz samog kompleksa potječu dva novčića: Carinus (283. – 285. godine n.e.) i Maximianus (307 – 310. godine n.e.).

U sarajevkom naselju Švrakino Selo, otkriveno je jedno imanje rimskog veterana.²²⁹ Riječ je o građevinskim ostacima i jednoj ari koja je bila posvećena vrhovnom rimskom božanstvu, Jupiteru.²³⁰ Manje naselje formiralo se i oko donjeg toka Koševskog potoka (Marindvor). Tu su otkriveni tragovi lokalne ciglane koja je vrhunac proizvodnje doživjela tokom III. stoljeća n.e. O tome svjedoče sačuvani fragmenti crijepa sa signaturama *CONSTA...*, *CON...* i *NIMIXAM*.²³¹ Sa istog mjesta potiče i odlomak tegule s krstom kakav se javlja na početku IV. stoljeća n.e. i novčić na kojem je pisalo *Iustinus*.²³²

²²⁸ *CIL III* 8375.; G. Čremošnik, 1930, 211 – 225.; D. Sergejevski, 1947, 13 – 35.

²²⁹ C. Patsch, 1902, 105 – 106.

²³⁰ *CIL III*, 8774.; I. Bojanovski, 1988, 149 – 150.

²³¹ E. Pašalić, 1960, 69.; I. Bojanovski, 1988, 152.

²³² D. Sergejevski, 1947, 39 – 40.

5. Rimski putevi na prostoru srednje Bosne

Najvažniji projekat rimske vlasti na prostoru provincije Dalmacije, predstavljala je izgradnja osnovne putne mreže. Izrazito ogroman projekt za tadašnje uslove, omogućio je bolje i efikasno cestovno povezivanje Salone kao centra provincije sa unutrašnjošću i susjednim provincijama, kao i efikasniju kontrolu nad rudnicima.

Na izgradnju i funkciju rimskih cesta na prostoru srednje Bosne treba gledati kao na faktor koji je u ranim fazama rimske vlasti trebao da stabilizira prilike u nemirnoj unutrašnjosti provincije Dalmacije. Vremenom, putevi su od primarno vojnog značaja prerasli u važne saobraćajne arterije koje su omogućavale cirkulisanje ljudi i robe. S tim u vezi, rimske ceste odigrale su značajnu ulogu u razvoju naselja i postepenu urbanizaciju. Na važnijim komunikacijskim pravcima, nastala su i razvila se neka od najznačajnijih naselja na ovom prostoru, dok su manja mjesta bila povezana priključnim pravcima. U tom kontekstu, komunikacije koje su prolazile kroz srednju Bosnu, bile su od velikog značaja jer su doprinijele uključivanju unutrašnjosti u rimske društvene, ekonomske, političke i kulturne tokove.

Izgradnja cesta započela je za vrijeme vladavine cara Augusta (27. god. pr.n.e. – 14. god. n.e.), a ličnost koja je najviše doprinijela njihovoj izgradnji bio je tadašnji namjesnik provincije Dalmacije, Dolabela. Samo u sedam godina njegovog namjesništva, izgrašeno je pet glavnih rimskih magistrala, dužine preko 400 rimskih milja,²³³ koliko ih je poznato preko Solinskih natpisa.²³⁴ Ove magistrale većinom su nastale unaprijednjem zatečenih predrimskih komunikacija.

Tokom izgradnje, velika pažnja posvećivala se specifičnosti terena i uvjetima u kojima je potencijalna trasa trebala da bude izgrađena. Gdje god je to bilo moguće, nastojalo se na sve načine pronaći što jednostavniji i kraći put kako bi se omogućila neometana i brza izgradnja, a kasnije i neometan prijevoz tokom cijele godine. Iz praktičnih razloga, obično su birani prirodni prehodni planinski prijevoji, dok su istovremeno tražene alternative kada su u pitanju nasipi i usjeci.²³⁵

²³³ S. Mesihović, 2010, 100.

²³⁴ *CIL III, 3198a* (p 2275, 2318, 19) = *CIL III, 10156* = *CIL III, 3200* (p 2328, 19) = *CIL III, 10158* = *ILJug I, 262.*; *CIL III, 3198b* (p 2275, 2328, 19) = *CIL III, 10156b* = *ILJug I, 263.*; *Ibid*, 16

²³⁵ P. Ballif, 1893, 4 i 6.

Materijal za izgradnju puteva obično se nalazio u blizini gradilišta. Obično se koristio kamen kojeg je bilo u izobilju. U slučaju da se u blizini nalazila rijeka ili potok, iz njih bi se vadio pjesak. Prije početka izgradnje buduće dionice, bilo je potrebno obezbijediti sav neophodan materijal za izgradnju kompletne dionice. Na početku rimske vladavine, kao radna snaga za izgradnju cesta, korištene su vojne jedinice (legije i kohorte).²³⁶ Vremenom, izgradnju cesta finansirali su i privatna lica. Standardna širina jedne rimske ceste iznosila je od 3,5 do 4 m. To je bila dovoljna širina koja je omogućavala da se dvoje kola mimođu bez ikakvih problema.²³⁷ Izuzetak predstavlja cesta *Bigeste – Narona*, čija širina iznosi od 4,35 do 6,75 metara.²³⁸

Najvažniji izvor za proučavanje rimskih komunikacija u provinciji Dalmaciji, predstavljaju Solinski natpisi. Riječ je o epigrafskom spomeniku na četiri ploče koji je bio ugrađen u toranj splitske katedrale. Ovaj epigrafski spomenik od izrazite važnosti je za proučavanje rimskih cesta na području provincije Dalmacije. Zahvaljujući njemu, saznalo se da je za vrijeme Dolabelinog namjesništva provincijom, u cjelokupnoj provinciji izgrađeno pet glavnih cesta, koje su vremenom poslužile kao osnova za izgradnju ostalih putnih saobraćajnica.²³⁹ Od ovih pet magistralnih cesta, kroz Bosnu i Hercegovinu, prolazile su četiri ceste:

- I) *Ad Hedum castellum Dasitiatium...*²⁴⁰
- II) *Ad fines provinciae Illyrici*²⁴¹
- III) *Ad Bathinum flumen*²⁴²
- IV) *Ad imum montem Ditionum Ulcirum*²⁴³

U ranim razdobljima rimske uprave, ceste su imale isključivo vojni karakter (*via militaris*).²⁴⁴ Na njihovu izgradnju i funkciju treba gledati kao na faktor koji je bio u uskoj vezi sa pacifikacijom i stabilizacijom prilika u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Upravo je to bio

²³⁶ I. Bojanovski, 1978, 51.

²³⁷ Ibid, 1974, 34.; S. Mesihović, 2010, 108.

²³⁸ C. Patsch, 1999, 27 -80.; P. Ballif, 1893, 8 -9.; I. Bojanovski, 1974, 35.

²³⁹ Pored Solinskih natpisa, poznavanju i rekonstrukciji pojedinih dionica, uveliko pomažu miljokazi.; Op.a.; Vidjeti: I. Bojanovski, 1974.

²⁴⁰ *CIL III, 3201 = 10159 + 3198b = 10156.*

²⁴¹ *CIL III, 3198a = 10156, a + 3200.*

²⁴² *CIL III, 3201 = 10159.*

²⁴³ *CIL III, 3198 = 10156.*

²⁴⁴ I. Bojanovski, 1974, 29 – 30.

razlog zašto je bilo neophodno povezati rimske logore čitavom mrežom međuprovincijskih puteva. Na pojedinim dionicama i danas je moguće vidjeti ostatke utvrda i stražarnica, pa se može pretpostaviti da su te ceste prolazile kroz područja koja su bila od strateškog značaja ili su izgrađena malo nakon sloma ustanika.

5.1. *Magistrala Salona- Servitium*

Cesta *Salona – Servitium* jednim manjim dijelom prolazila je kroz srednju Bosnu. U svom osnovnom pravcu, ona je odgovarala opisu Dolabeline ceste sa Solinskog natpisa. Izgradnja saobraćajnice koja je predstavljala vezu između primorja i dubokog zaleđa, trebala je da poveže Dalmaciju i Italiju sa plodnom Panonskom nizijom i da omogući bolju zaštitu granica na Dunavu.²⁴⁵ Pored toga smatra se da je izgrađena i kako bi omogućila bržu pacifikaciju tek pokorenih Ilira.²⁴⁶ Uz samu trasu ceste, evidentiran je veliki broj utvrda i stražarnica koje samo idu u prilog prethodno navedenoj tezi.

Dugo vremena vladalo je neslaganje u vezi sa potencijalnom trasom ove magistrale. Prema Antoninovom Itinerarau, njena trasa izgleda je ovako: *Salonas XXI - Aequo XVII - Pelva XVIII - Salviae XXIV – Sarnade XVIII – Leusaba XIII – Aemate XIX – Ad Ladios XXIV – Servitii.*²⁴⁷

Kako je pitanje odnosa između magistrale i itinerara bilo dugo vremena zanemareno, došlo je do određenih naslaganja u vezi sa rekonstrukcijom cjelokupne ceste. Većina istraživača smatrala je da magistrala ide preko Ekvuma i Prologa do Livanjskog polja, a odatle na Glamočko polje, Pecku i dalje u unutrašnjost zemlje.²⁴⁸ Za razliku od njih, dručije mišljenje imali su: Hoernes, Alačević, Miller i Gabričević, koje smatraju da cesta ide preko Vrlike na Grahovo, odnosno na Grkovca (Livanjsko polje).²⁴⁹ Sa druge strane, Sergejevski misli da je cesta vodila preko Bravskog (Petrovačko polje).²⁵⁰

²⁴⁵ I. Bojanovski, 1974, 127.

²⁴⁶ E. Pašalić, 1960, 19.

²⁴⁷ I. Bojanovski, 1974, 51.

²⁴⁸ Ovo su mišljenje zastupali Blau, Kiepert, Kukuljević, Tomashek, Cons, Ballif i Pašlić.; Vidjeti: Ibid, 51.

²⁴⁹ I. Bojanovski, 1974, 52.

²⁵⁰ Ibid.

Od gore navedenih istraživača, najveću pažnju rješavanju ovog problema, posvetio je Pašalić. Prema Pašaliću, rekonstrukcija ove magistrale izgledala je ovako: Salona – Prolog – Livno – Podgradina (Kamen) – Pecka – Šipovo – Majdan – Podrašničko polje – Šljivno – Banja Luka – Mahovljani (*Ad Fines*).²⁵¹ Prema Pašaliću, cesta je na dionicama Pecka – Šipovo – Majdan i kod Mrkonjić – Grada bila nešto kraća.²⁵²

Sa Pašalićevim mišljenjem, ne slaže se Bojanovski koji predlaže novu rekonstrukciju. Prvo, Bojanovski smatra da je Pašalićeva rekonstrukcija nije bila u skladu sa situacijom na terenu, jer na dionicama Livno – Podgradina i Pecka – Šipovo, mogli su postojati samo vicinalni (manji) putevi.²⁵³

Rekonstrukcija ceste po Bojanovskom, izgleda bi ovako: Salona – Prolog (*in Alperio*) – Livno (*Bariduum*) – Kupreško polje (*Ionnaria*) – dolina Plive (*Baloie*) – Majdan – Mrkonjić Grad (*Leusaba*) – Krupa na Vrbasu (*Lamatis*) – Banja Luka (*Castra*) – Laktaši (*Ad Fines*).²⁵⁴

5.2. Rudarska magistrala Salona – Argentaria

Najvažnija rimska komunikacija u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, bez ikakve sumnje bila je rudarska magistrala *Salona – Argentaria*. Ona je većim dijelom prolazila kroz srednju Bosnu i svoj put nastavljala prema istočnoj Bosni. Magistrala je išla trasom koja je predstavljala najkraći mogući put između Salone i srednje Bosne. Njenom izgradnjom, Salona je bila povezana sa izrazito značajnim srednjobosanskim i istočnobosanskim rudnicima. Cesta je izgrađena do 19./20. godine n.e.²⁵⁵

U početku, cesta je bila zamišljena kao vojnička (*via munita*) i to ne samo zbog kontrole glavnog dezidijatskog uporišta *castellum Hedum*, nego i strateški važnih rudnika u srednjoj i istočnoj Bosni.²⁵⁶

Različiti autori, različito su vidjeli potencijalnu trase ove ceste. Tomashek smatra da ceste ide preko sjevernog ruba Duvanjskog polja i to ubdica naselje *Bistue vetus*, a cesta nastavlja

²⁵¹ I. Bojanovski, 1974, 125.

²⁵² Ibid.

²⁵³ P. Ballif, 1893, 23.; I. Bojanovski, 1974, 125.

²⁵⁴ Ibid, 127.

²⁵⁵ A. Škegro, 1999, 50 - 51.

²⁵⁶ I. Bojanovski, 1974, 188.

preko Vukovskog polja na Gornji Vakuf – Uskoplje, gdje bi prema njemu trebala biti stanica *Ad Matricem*.²⁵⁷ Iz Gornjeg Vakufa – Uskoplja, cesta ide prema planine Vranice i spušta se u Fojnicu gdje se nalazila stanica *Bistue nova*.²⁵⁸ Cesta potom ide dalje prema Sarajevskom polju i tu se nalazi putna stanica *Stanecli*.²⁵⁹

Hornes je imao drugačije mišljenje. On smatra da je trasa ceste išla od Gornjeg Vakufa preko planine Vranice do Fojnice. U Fojnici se nalazila putna stanica *Bistue Nova*.²⁶⁰ Slično mišljenje zastupao je Kipert, osim u pitanju *Bistue nova* za kojeg smatra da se morao nalaziti u Fojnici.²⁶¹

Od novijih istraživača, Pašalić i Bojanovski su posvetili najviše pažnje rješavanju ovog problema. Njihova mišljenja u vezi sa potencijalnom trasom znatno se razlikuju. Problem oko kojeg se njih dvojica ne slažu, predstavlja pitanje da li je cesta vodila preko današnjeg Bugojna ili preko Gornjeg Vakufa – Uskoplja, odakle bi dalje išla prema Vitezu, Kiseljaku, Sarajevskom polju, a onda u pravcu istočne Bosne.²⁶² Tumačenje ubdikacije putne stanice *Stanecli*, bilo je drugačije kod oba istraživača. Pašalić smatra da se ova putna stanica mora nalaziti negdje na području Kiseljaka,²⁶³ a Bojanovski opet smatra da je riječ o Mošunju kod Viteza.²⁶⁴

Moguće rješenje ovog problema daje Imamović. Naime, Imamović na osnovu materijalnih tragova koji su pronađeni na lokalitetu Gromiljak kod Kiseljaka, smatra da se tu mora nalaziti putna stanica *Stanecli*.²⁶⁵ U prilog njegovoj tezi ide činjenica da se upravo na ovom području radila brojna rudišta i da se ovdje odvijala intenzivna rudarska proizvodnja. S obzirom na značaj rudarstva u rimskoj ekonomiji, sasvim je opravdano i logično da se ovdje nalazi jedna putna stanica na tako važnoj rudarskoj magistrali kakva je bila *Salona – Argentaria*.²⁶⁶

²⁵⁷ W. Tomashek, 1880, 497 – 527 i 545 – 567.

²⁵⁸ W. Tomashek, 1880, 497 – 527 i 545 – 567.

²⁵⁹ Ibid.

²⁶⁰ M. Hoernes, 1882, 136 – 143.

²⁶¹ P. Ballif, 1893, 25 – 27.

²⁶² E. Imamović, 1984, 35.

²⁶³ E. Pašalić, 1960, 47.

²⁶⁴ I. Bojanovski, 1988, 179.

²⁶⁵ I. Imamović, 1984, 36.

²⁶⁶ I. Bojanovski, 1974, 223 – 231.

5.3. *Priključni putevi (Viae vicinales)*

Pored glavnih magistrala, manja mjesta i rudnici bili su povezani nizom priključnih puteva. U stručnoj literaturi, ovi putevi označeni su kao vicinalni (sporedni). Iako su bili podređeni magistralama preko kojih se odvijao skoro sav promet, njihov značaj bio je višestruki. Oni su najčešće nastali na autohotnoj osnovi, a u pojedinim slučajevima mogli su zadržati i svoj predrimski izgled, pogotovo u planinskim krajevima i rječnim dolinama.²⁶⁷

5.4. *Ceste kroz dolinu rijeke Lašve*

Ostatke rimskih cesta u dolini gornjeg Vrbasa i njegov nastavak prema dolini Lašve, Ballif nikada nije istražio, čime smo ostali uskraćeni za eventualno neka nova saznanja. U njegovoj karti kao nesigurna cesta označena je pravac od Vukovskog Polja preko Rudaš planine kroz Gornji Vakuf i preko planine Vranice gdje ide sve do Fojnice.²⁶⁸

Rimska cesta iz Skopljanskog polja išla je dolinom Lašve. Kod Gornje Večerinske (naselje u općini Vitez), u rijeku Lašvu, cesta se spuštala u dva kraka, te je jedan kraj išao preko Velikog u Mali Mošunj, a drugi je preko Donje Večeriske protezao se do Viteza.

Esad Pašalić izvršio je istraživanje trase između Gornjeg Vakufa i Zenice, te ustanovio da je rimska cesta iz pravca Skopljanskog Polja produžila svoj pravac u dolinu Lašve.²⁶⁹ Cesta je od Gornjeg Vakufa i Podgrađa dolinom Bistrice preko Brezovače planine i Oštre Glavice, Opare, Bistrog i Dubokog izlazila na Gornju Večerisku. S istočne strane Bistrice iznad rijeke Lašve, na lokalitetima Jelovac i Knežev grob nalaze se vještačkki usjeci u kamenom tlu, širine do 3 m.²⁷⁰ Ovdje se račvala u dva kraka, jedan krak ide preko Velikog Mošunja u Mali Mošunju, a drugi krak preko Donje Večerisku u Vitez.²⁷¹ Na dionici oko Gornjeg Vakufa – dolina Lašve, ustanovljeni su tragovi rimske ceste na nekoliko mjesta.

²⁶⁷ I. Bojanovski, 1974, 221.

²⁶⁸ E. Pašalić, 1960, 41.

²⁶⁹ Ibid, 1953, 282 – 283.

²⁷⁰ Ibid, 1960, 41.

²⁷¹ Ibid, 1953, 282 – 283.

5.5. Cesta Vitez – Kiseljačka kotlina – Zenica

Cesta koja je povezivala Kiseljak i Vitez sa Zenicom, još uvijek nije utvrđena. Sporedni put koji je išao prema Zenici, mogao je ići preko Han Kopanije, planinskog prijevoja Vjetrenica i sve do Čardaša, gdje bi se cesta spuštala prema Zenici. Na drugoj strani, put koji je povezivao Vitez sa Turbetom i Jajcem, vodio je preko doline Lašve i planinskog prijevoja Karaula.²⁷²

Kao što je već ranije istaknuto, najvažnija komunikacija na ovom prostoru, bila je čuvena rudarska magistrala *Salona – Argentaria*. Druge ceste imale su podređenu ulogu naspram ove rudarske magistrale i njihova funkcija bila je cestovno povezivanje značajnim rudarskih mjesta sa glavnom saobraćajnicom.

Jedna krak ove ceste, vodio je dolinom Lepenice do Tarčina, gdje se cesta spajala sa cestom *Narona – Sarajevsko polje*. Što se tiče druge komunikacije koja je ulazila na prostor Sarajevskog polja, ova dionica vodila je preko Kiseljaka i Han Ploče na Rakovicu, odakle bi silazila na Mostarsko raskršće. Cesta iz Kiseljaka prema Visokom, pratila je tok Fojničke rijeke i u naselju Luke ulazila u današnje Visoko.

Planina Bitovnja predstavljala je centar rudarskih aktivnosti. Ona je bila povezana nizom manjih cesta sa naseljima u dolinama. Sa rudarskim dijelovima na planini Bitovnji, Kreševo je bilo povezano cestom koja je vodila preko planine Lisac i Dreževnice, gdje se cesta spušta u Dusinu i spaja sa cestom Fojnica – Neretva.²⁷³ Preko planinskog prijevoja Pogorelica, Fojnica je bila povezana cestom sa Ramom i Hercegovinom.²⁷⁴

Šire područje Kreševa bilo je povezano sa dva cestovna priključka na glavnu magistralu. Jedan priključak počinjao je iz Kreševskog potoka i vodio dolinom između planina Volujak i Tomor, te izlazio kod današnjeg Tarčina i spajao sa cestom *Narona – Sarajevsko polje*.²⁷⁵ Pojedine dionice ove ceste mogu se i danas vidjeti.²⁷⁶

Od Kreševskog polja, prolazio je još jedan krak ceste koji je prolazio kroz Višnjicu i Kiseljak prema Visokom. Ovaj put vodio je preko Gomioničkog brda i tako stizao u dolinu

²⁷² E. Pašalić, 1953, 282. - 283.; Ibid, 1960, 47. - 50.; Ibid 1975, 40. - 43., skica 2.

²⁷³ E. Imamović, 1985, 39.

²⁷⁴ I. Bojanovski, 1978, 111.; E. Imamović, 1985.

²⁷⁵ Ibid, 1985.

²⁷⁶ Đ Basler, 1954.

Bosne. Pojedini istraživači smatraju da je ova cesta vodila preko Kruševske kose i kod Pinče se spuštala u Visočko polje, odakle bi put nastavljao u pravcu Podlugova i Župču.²⁷⁷

5.6. *Rimske ceste na području Zenice i doline Bosne*

Put od Zenice do Viteza vodio je preko Vjetrenice i Čajdraša, tj. poklapa se pravcem moderne ceste. U Dubravici kod Klanca, pronađeni su tragovi rimske ceste, tačnije ostaci popločanog puta, kao i kod sela Haselića, gdje je cesta poznata pod imenom stara kalrdma.²⁷⁸

Za razliku od prostora Zenice, određivanjem potencijalne trase rimske ceste dolinom Bosne, nije se bavio gotovo nijedan naučnik. Pojedinci poput Skarića i Bojanovskog, pokušali su dati svoj doprinos u lokaliziranju trase.²⁷⁹

Cesta koja je prolazila dolinom Bosne bila je umjetno građena cestovna komunikacija, koju nije moguće identificirati ni sa jednom od Dolabelinih cesta, iako poneki dijelovi navode na eventualnu mogućnost da je ova dionica mogla biti izgrađena za vrijeme Dolabele. Prvenstveno, riječ je o dijelu ceste Zenica - Dobj²⁸⁰ i o poddionici Moštre – Breza, koja predstavlja dio ceste *ad Hedum castellum Daesitatum*.²⁸¹

Izrazito mali broj naučnika posvetio je pažnju određivanju eventualne trase rimske ceste kroz dolinu rijeke Bosne. Izuzetak predstavljaju Vladimir Skarić i Ivo Bojanovski.²⁸² Oba naučnika daju svoje viđenje moguće trase. Skarić smatra da bi eventualna trasa puta morala ići pravcem: Zenica - Kakanj - Bjelavići - Bijelo polje - Breza.

Pašalić se nije slagao sa Skarićevom tezom. Prema njemu, ovaj pravac nije moguće dokazati arheološkim niti lingvističkim putem. Jedinu komunikaciju koju je smatrao ispravnom, bila je komunikacija niz Bosnu, tačnije od Zenice do Doboja, čija je trasa išla pravcem: Kiseljak - Visoko - Podlugovi - Breza.²⁸³

²⁷⁷ I. Bojanovski, 1977, 184, 227.

²⁷⁸ E. Imamović, 1985, 44.

²⁷⁹ I. Bojanovski, 1973, 393.

²⁸⁰ Cesta je izgrađena do 20. godine n.e.; Op.a.

²⁸¹ Na mjestu gdje se spominje izgradnja ove ceste, natpis je bio oštećen. Upravo ova situacija onemogućuje rekonstrukciju ceste. Vidjeti: I. Bojanovski, 1974, 194. i 409.

I. Bojanovski, 1974, 409.

²⁸² Ibid, 1973, 393.

²⁸³ Veza između ove trase sa magistralnim putem Naron – Drina; Op. a.

Glavni problem prilikom izučavanja ove komunikacije predstavlja činjenica da su vjerovatno moderni putevi prekrili stare. Trenutno, jedina indikacija koja ukazuje na moguće rimskog porijeklo ceste u dolini Bosne, bila bi širina puta koja je iznosila četiri metra.

Ova cesta bila je umjetno građena komunikacija, koju nije moguće odrediti kao jednu od cesta izgrađenih za vrijeme Dolabele. Pojedini sačuvani dijelovi rimske ceste ostavlja prostor za interpretaciju ceste *ad Bathinum flumen*, mogla biti Dolabelina cesta. Krak ceste Zenica – Dobož, izgrađena je 20. godine n.e., kao i dionica Moštre – Breza. Kao takva, ona je morala predstavljati dio Dolabelin ceste *ad Hedum castellum Daesitatum*.²⁸⁴

Odmah po gušenju ustanka, u želji da mogu što brže interevenisati u slučaju novih neprilika, nova vlast brzo gradi put od Salone do Breuka (dužine 156 milja), a drugi od Salone do *Hedum Castellum Deasitatum* (dužine 158 milja). Izgradnja obje ceste potvrđene su solinskim natpisima.²⁸⁵

Osim svoje osnovne namjene, ceste su omogućile i razvoj gradova i manjih naselja koja su se nalazila u njihovoj neposrednoj blizini. Kao arterije koje omogućavaju ekonomski razvoj cjelokupnog Carstva, njihov značaj je izvanredan. Upravo će zahvljajući njihovom postojanju, sve više i dublje penetrirati rimski kulturni uticaj.

Ni danas, uz pomoć savremenih tehnologija, još uvijek nije moguće tačno i pouzdano utvrditi trase rimskih cesta kroz Bosnu i Hercegovinu. Utvrđivanje mogućih trasa pretstavlja jako nezahvalan i težak posao. Dodatnu teškoću predstavlja činjenica da se današnji najvažniji putni pravci nastavljaju upravo na dijelovima rimskih cesta ili da su sačuvani samo određeni segmenti puta. Pojedine trase stradale su i zbog ljudskog uticaja. To opet ne znači da danas nije moguće utvrditi pojedine dionice. Najvažnije izvore za proučavanje i identifikaciju potencijalnih trasa, predstavljaju pronađeni miljokazi i intenerari.²⁸⁶

²⁸⁴ I. Bojanovski, 1974, 409.

²⁸⁵ Navode se ceste *ad Hedum castellum Daesitatum*, te *ad Bathinum flumen*.; Op.a.

²⁸⁶ E. Pašalić, 1960, 106.

5.7. *Dionica Bilimišće – Gornje Moštre – Sarajevsko polje*

U Bilimišću kod Zenice, otkriveni su dijelovi kaldrmasanog traga i naselja sa rimskim zgradama, iz III. i IV. stoljeća n.e. Rimska cesta prolazila je preko Putovičkog polja ide na Osječnik, tj. Mošćanicu, te prolazi kroz selo Tišina, i spušta se dolinom potoka Rijeka ili Rika, i opet dolazi do rijeke Bosne u Tičićima.²⁸⁷ U Kaknju, cesta prolazi preko Ribnice i izlazi na Karaulsko polje.

U Doboju kod Kaknja, na parcelama Selišići, Špriljevi i Duge njive, Radimsky je otkrio ostatke većeg naselja, u čijem je centru vjerovatno bila izgrađena kasnoantička bazilika, dok su pronađene su i razne vrste opeka, vodovodne cijevi, obrađeni, lomljeni kamen, ostaci mozaika, arhitektonski fragmenti i sl.²⁸⁸

Svoj put, cesta je nastavljala preko Dobojskog polja i lijevom obalom Bosne, išla je sve do Visočkog polja. U Mokronogama, na Gromilama pronađeno je također antičko naselje, koje je uništeno prilikom izgradnje modernog poslovnog objekta. Druga cesta, mogla je ići iz naselja u Gornjim Moštrima, odakle je put iz Visočkog polja išao prema Lepenici. Put prema Lepenici napravljen je dolinom Fojnice i Kraljučnice, dok su u području Kralupa otkriveni ostaci stare kaldrme. Put je nastavljao prema Čitluku gdje se spušta niz Mihaljeviće i Bojnik u Sarajevsko polje, do današnjeg Rimskog mosta na Ilidži.²⁸⁹

Drugi krak rimske ceste u Moštrama, bio je paralelan sa današnjom cestom Moštre – Podlugovi – Sarajevo, gdje je u Brezi pronađeno naselje, a u blizini njega nalazio se *Hedum castellum Daesitiatum*.²⁹⁰

Cesta prema *Hedum castellum* predstavlja treću izgrađenu cestu u provinciji Dalmaciji.²⁹¹ Ona je izgrađena 18./19. godine n.e., a Evans je smatrao da je riječ o nastavku komunikacije *Salona – Argentaria*.²⁹²

Mogućnost da je ova trasa mogla biti dio ceste *Salona – Argentaria*, navodi i *Tabula Peutingerirana*. Prema *Tabuli*, ona je sastavni dio ceste koja bi vodila slijedećom trasom: *Salona*

²⁸⁷ I. Bojanovski, 1974, 398.

²⁸⁸ I. Bojanovski, 1974, 400

²⁸⁹ Ibid, 404

²⁹⁰ Cesta je negdje kod današnjeg naselja Reljevo ulazila na prostor Sarajevskog polja.; Ibid, 404

²⁹¹ *CIL III 3201 = 10159.*

²⁹² *CIL III 3201 = 319b = 10156b*; E. Pašalić, 1960, 41. - 44., 47. - 51.; I. Bojanovski, 1974, 146. - 191. *Ad Hedum castellum Daesitiatum.*; Op.a.

XVI - Tilurio XXII - Ad Libros IX - In monte Bulsinio VI - Bistue Vetus XXV - Ad Matricem XX - Bistue Nova XXIV - Stanecli - Argentaria.²⁹³ Ukupna dužina ceste iznosila bi otprilike 183 km.²⁹⁴

5.8. Rimske ceste u Sarajevskom polju

U antičkom razdoblju, Sarajevsko polje bilo je dobro cestovno povezano i imalo je nekoliko priključnih pravaca. Kroz ovo područje prolazila je jedna od najstarijih rimskih komunikacija *Narona* – Sarajevsko polje.²⁹⁵ Ova cesta mogla je imati karakter trgovačko – rudarske ceste.

Većina priključnih cesta na ovom pravcu nastalo je na osnovu predrimskih komunikacija.²⁹⁶ Ukupna dužina poddionice Konjic – Sarajevsko polje, iznosilo je oko 42 km ili 29 rimskih milja,²⁹⁷ a u većem dijelu svoje trase, ova poddionica bila je identična sa današnjom magistralnom cestom Salona – Mostar. Dugo vremena smatralo se da je ona slijedila tok rijeke Neretve, ali su novija istraživanja pokazala da je cesta preko Boraka izbijala na Konjic, pa onda preko Ivan – Sedla išla u pravcu Sarajevskog polja.²⁹⁸ Dugo vremena smatralo se da je ona slijedila tok rijeke Neretve, ali su novija istraživanja pokazala da je cesta preko Boraka izbijala na Konjic, a onda preko Ivan – Sedla išla u pravcu Sarajevskog polja.

Dionicu od Konjica do Podoršca, moguće je pratiti na osnovu miljokaza. Dio ceste koji je išao od Ivan – sedla do Pazarića, nije moguće tačno odrediti jer je stanje na terenu nepovoljno za izvođenje nekih konačnih zaključaka.²⁹⁹ Negdje na Sarajevskom polju, vjerovatno kod današnjeg Blažuja, cesta se račvala u dva pravca. Jedan krak išao je prema Fojnici i Kreševu (rudarskim centrima),³⁰⁰ a drugi preko Plandišta (blizu Ilidže) sa magistralnom cestom koja je dalje vodila

²⁹³ I. Bojanovski, 1974, 133

²⁹⁴ Ibid.

²⁹⁵ Pronađeni miljokaz iz Han Viteka kod Konjica ukazuje da je ova dionica mogla biti izgrađena za vrijeme Avgusta.; Vidjeti: *CIL III, 10164 (p. 2174)*.; I. Bojanovski, 1974, 15.

²⁹⁶ I. Bojanovski, 1978, 108.

²⁹⁷ Ibid, 98.

²⁹⁸ O problemu te ceste, vidjeti: I. Bojanovski, 1978, 51.

²⁹⁹ Arheološki nalazi raštrkani su na području Ivan planine i Pazarića, da nije moguće na osnovu ovih nalaza sa sigurnošću odrediti potencijalnu trasu rimskog puta.; Op. a.

³⁰⁰ P. Anđelić, 1963, 167.; E. Imamović, 1985, 32.

preko Bojnika i Kralupa u Visoko.³⁰¹ Između Raštelice i Tarčina, cesta je prolazila preko sela Smucka.³⁰² U selu Duranovići, otkriveni su ostaci rimskog vodovoda, a u Tarčinu, na lijevoj obali Tuheljine na lokalitetu Borak, nalaze se ostaci prahistorijskog naselja sa obiljem keramike.³⁰³

Pravac ceste od Pazarića i dalje ostaje nepoznat. Trenutnu dilemu predstavlja mogućnost da li je put prolazio pored sela Osenik ili dolinom sela Luke i tako se spuštao u Pazarić.³⁰⁴ Iz Pazarića potiče jedan nadgrobni spomenik koji potvrđuje veteransko prisustvo. Riječ je o steli sa polufigurama pokojnika u edikuli. Stela je posvećena *Titusu Aureliuanusu Saturanusu* i njegovoj supruzi *Aureliani Amarciani*, a sam natpis potiče iz kraja II. ili početka III. stoljeća n.e.³⁰⁵ Natpis sa druge stele nije bilo moguće pročitati jer je njegov natpis bio izlizan. Spomenici su nađeni kod ušća Ljubovačkog potoka u rijeku Zujevinu, neposredno u blizini današnje magistralne ceste Sarajevo – Mostar. Pored mjesta gdje su pronađeni ovi natpisi, otkriveni su dijelovi ziova i obilje rimskog crijepa.³⁰⁶

Cesta dalje nastavlja u smjeru naselja Zovik i Zovik Donji, prateći tok rijeke Zujevine. Nedaleko od Hadžića, nalazi se srednjovjekovno naselje Gradac.³⁰⁷ Ovo naselje može biti indikator da je ovdje prolazila neka značajna komunikacija jer je ovo naselje smješteno na mjestu sa kojeg se pruža pogled prema Blažuju i Sarajevskom polju. Ostaci kule otkriveni su na lokalitetu Kik. Prema svojoj osnovi, kula je mogla biti rimska. Na istom mjestu, pronađen je jedan nadgrobni spomenik veterana sa četiri figure u reljefu.³⁰⁸

Nedaleko od ovog naselja, na srednjovjekovnoj nekropoli Orah (*Grčko groblje*), Ivo Bojanovski pronašao je jedan monumentalni rimski žrtvenik sa bogato ukrašenom stelom, paterom i urceusom na bočnim stranama, ali bez natpisa.³⁰⁹ Sa istog mjesta potiču i dva

³⁰¹ I. Bojanovski, 1973, 404.

³⁰² U vrtu Abida Ibrića nađeni su nagoreni kamen i cigla.; Na lokak. Borak u Tarčinu nalazi se i velika nekropola stećaka.Op.a.; Vidjeti: I. Bojanovski, 1964, 195 i 197

³⁰³ I. Bojanovski, 1964, 195 i 197.

³⁰⁴ Ibid, 1974, 104.

³⁰⁵ *CIL III 13863.*

³⁰⁶ C. Patsch, 1894, 345.; I. Bojanovski, 1978, 104.

³⁰⁷ Indikativno je da se na prostoru antičkog naselja u Gradcu tokom srednjeg vijeka nalazio kraljevski grad Gradac (1355. godine) i da je zahvaljujući svom dominantnom položaju u odnosu na trasu ceste mogao bez problema da nadzire rijeku Zujevinu na ovom prostoru, pa sve do njenog ulaska na prostor Sarajevskog polja.; Vidjeti: Đ. Mazalić, 1942, 192 – 206.; Đ. Mazalić, 1972, 79 - 84.

³⁰⁸ Riječ je o veteranu legije *VIII. Augusta, Aureliu Super...*; *CIL III 8375.*; C. Patsch, AEM XVI, 82 = GZM 1894, 341 = WM IV, 248.; Đ. Mazalić, GZM 1942, 202 i 203; Ibid, Naše starine IV, 79, 80 i 82.; I. Bojanovski, 1978, 104

³⁰⁹ C. Patsch, 1894, 341.; Đ. Mazalić, 1942, 202 i 203; I. Bojanovski, 1978, 104.

monumentalna bloka neke građevine koja po svojim dimenzijama i monumentalnošću navodi na zaključak da je tu mogao biti podignut neki hram ili čak mauzolej.³¹⁰

Na prostor Sarajevskog polja, cesta *Narona* – Sarajevsko polje ulazila je negdje kod današnjeg Blažuja. Velike količine obrađenog kamena, opeke i crijepa, nađene su oko Binježeva, Mostarskog raskršća (Han Križaj), Rogaćića i Blažuja.³¹¹

Negdje na mjestu današnjeg Mostarskog raskršća, cesta se povezivala sa cestom koja je dolazila iz pravca Kiseljaka. Riječ je o poznatoj magistrali *Salona – Argentaria*, a u stvari je ona predstavljala nastavak ceste *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum per millia passum CLVI*.³¹²

Arthur Evans je na Mostarskom raskršću vidio *Ad Matricem*.³¹³ S obzirom da je ovo mjesto u antici predstavljalo raskrnicu puteva, tu je moralo postojati neko manje naselje. U prilog ovoj tezi govore nalazi pojedinačnog građevinskog materijala, arhitektonski ulomci i rimske vodovodne cijevi.³¹⁴ Nažalost, ovdje nikada nisu provedena arheološka istraživanja. Čak i ako bi se provela istraživanja, ostaje pitanje koliko bi to istraživanje bilo korisno jer je potencijalno antičko naselje mogla uništiti postepena urbanizacija i izgradnja moderne ceste.

Naselje na Ilidži zbog svog značaja i statusa, moralo je biti dobro povezana cestom sa drugim mjestima. Jedan krak ceste koji je vodio iz Hercegovine, mogao je pratiti trasu koja je vodila preko mjesta na kojem se danas nalazi Rimski most na Plandištu. Očuvani dijelovi tog puta u svojoj osnovi, imaju rimsku širinu od četiri metra.³¹⁵

Cesta koja je povezivala Hercegovinu i Sarajevsko polje, započinjala je iz Trebinja. Na putu prema današnjem Sarajevu, cesta je mogla prolaziti preko planinskih prijevoja na Ulogu i Kalinoviku.³¹⁶

³¹⁰ Đ. Basler, 1942, 202 i 203; Ibid, 1978, 104

³¹¹ I. Bojanovski, 1978, 105.

³¹² *CIL III 3201 = 10159 + 3198, b = 10156, b.*; I. Bojanovski, 1977, 188 i 228.

³¹³ A. Evans, 1883, 17 - 19.

³¹⁴ Ć. Truhelka, 1890, 18.; I. Bojanovski, 1978, 106.

³¹⁵ I. Bojanovski, 1978, 107.

³¹⁶ P. Ballif, 1893, 37.

6. Rimski rudnici na području srednje Bosne

Srednja Bosna pripadala je srednjobosanskom rudonosnom bazenu, jednom od tri rudna bazena u okviru rimske provincije Dalmacije. Geografski, ovaj rudni bazen mogao bi se definisati kao prostor između rijeka Neretve i Rame, te gornjih tokova Vrbasa, Lašve i Bosne. Ovdje su se nalazili izrazito bogati depoziti zlata, srebra, željeza, olova i drugih ruda koji su bili od izrazite važnosti za funkcionisanje rimske države. Pored modernizacije zatečenih i otvaranja novih rudnika, veća naselja u blizini rudišta postala su proizvođački centri koji predstavljali glavnu tačku razvoja svoje mikroregije.

Najveće rudarske aktivnosti odvijale su se na planinama Vranici, Radovanu, Krstcu, Nadkrastcu, Bitovnju, Mračaju i Maškarama, odakle ujedno potiče veliki broj rudarskih jama.³¹⁷ Rudarske aktivnosti na pojedinim planinama odvijale su se sve do XIX. stoljeća.

Pored standardnog načina eksploatacije putem otvaranja rudarskih kopova, rude su se mogle dobiti i tehnikom filtracije odnosno, tehnikom ispiranja.³¹⁸ Ova tehnika podrazumijevala je ispiranje aluvijalnih i diluvijalnih nanosa iza kojih su kao posljedica navedene tehnike ostajale preprane gomile.

Eksploatacija ovog izrazito bogog rudnog bazena, započela je u vrijeme neolita. U prilog tome idu brojni tragovi rudarskih aktivnosti, poput onih na Debelom Brdu kod Sarajeva i Gradini Alihodže u dolini Bile (Lašva).³¹⁹ Kada su srednobosanski rudnici mogli doći pod rimsku kontrolu, nije moguće sa sigurnošću utvrditi. Ono što je pak poznato jeste da su Rimljani odmah nakon sloma Batonovog ustanka pristupili eksploataciji ovog izrazito značajnog rudnog bazena. O tome govori i citat rimskog historičara Flora.³²⁰ Florov podatak dovoljan da se zaključi da je rudarska aktivnost započela u zadnjim godinama Augustove vladavine. Za nadzornika rudnika, izabran je vojni legati provincije Dalmacije (*praepositus Dalmatie*) Vibije Postumije.³²¹

³¹⁷ V. Čurčić, 1908, 86.

³¹⁸ Plin., Nat. Hist. 33, 67 – 68.

³¹⁹ B. Čović, 1976, 107.

³²⁰ *Augustu dade nalog vibiju da ih popitpuno pokori. On natjera divlji narod na kopanje zemlje i na ispiranje zlata. Taj narod, inače vrlo pohlepan sa svime, traži zlato takvom revnošću i marom, kao da ga kopa za svoju upotrebu.*; Flor, Epit; 2. 25); Vidjeti: A. Šačić, 2018, 90.

³²¹ Vell. 2.110, 155.; Dio, 56, 15, 3.; J. Wilkes, 1969, 81 i 82.; S. Mesihović, 2014.

Za samo deset godina dinastije Flavijevaca, izgrađeni su novi i modernizovani stari rudnici, osnovana su rudnička naselja za smještaj rudara i obezbjeđena je osnovna putna infrastruktura što je za posljedicu imalo unaprijeđenje rudarske proizvodnje.³²²

Da bi osigurali neometani rad radnika, provincijalna vlast pristupila je iskorištavanju starih ilirskih gradova. Predrimске gradine počinju se adaptirati i proširivati za potrebe rimske vojske. Ovo je posebno bio slučaj u sjeveroapadnoj i srednjoj Bosni.³²³ Oko Kiseljaka i Busovače, raspored ovih utvrda je bio toliko gust da se na razdaljini od dva do tri kilometra mogu pronaći utvrđenja.³²⁴ Utvrde su još otkrivene kod ušća Bile u Vitezu, Turbetu i Dželilovcu kod Travnika.³²⁵ Eksploatacijom nad srednjobosanskim rudonosnim bazenom upravljalo se iz naselja *Ad Matricem*.³²⁶

6.1. Rudnici zlata

Prema navodima rimskog pisca Eneja Flora, vađenje zlata započelo je na inicijativu cara Augusta,³²⁷ dok je organizacija rada u rudniku bila povjerena namjesnu provincije Dalmacije, Gaju Vibiju Postumu (*Caius Vibius Postumus*).³²⁸

Najveća ekspanzija rudnika zlata dogodila se za vladavine careva Augusta (27. god. pr.n.e. – 19. god. n.e.), Nerona (54. – 68. god. n.e.) i Trajana (98. – 117. god. n.e.). Plinije Stariji (23 god. pr.n.e. – 79. god.n.e.) navodi da su za vladavine cara Nerona, dalmatinski rudnici u jednom trenutku mogli dnevno da proizvedu do 50 funti zlata.³²⁹

Prema sačuvanim epigrafskim spomenicima, srednjobosanski rudnici zlata bili su sastavni dio carskog domena koji je imao ograničenu teritoriju.³³⁰ Svi prihodi koji su ostvarivani eksploatacijom zlata, išli su direktno u carsku blagajnu (*fisk*).

³²² P. Ballif, 1893, 26.; E. Pašalić, 1953, 277.; Ibid, 1960, 47.; I. Bojanovski, 1977.; I. Čremošnik, 1990, 357.; A. Škegro, 1999, 123 i 187.

³²³ I. Čremošnik, 1990, 357 – 364.

³²⁴ E. Imamović, 1985.

³²⁵ Riječ je o utvrdi Laguna iznad Fojnice, Kruševac iznad Dusine, Mukaćin – Han i Višnjčki Gradac kod Gromiljaka, Medvjed – grad iznad Busovače, Podastinje kod Kiseljaka.; Vidjeti: E. Pašalić, 1960, 95

³²⁶ A. Škegro, 1999, 56.

³²⁷ Flor., Epit. II, 25.

³²⁸ M. Zaninović, 1977, 796.

³²⁹ Hist. Nat. XXX, XXI, 67.; Također vidjeti: Flor. Epit. II, 25.

³³⁰ A. Šaćić, 2018, 95.

6.2. Rudnici srebra

Nakon što su iscrpili rudnike srebra u Hispaniji i Galiji, Rimljani se okreću eksploataciji dalmatinskih rudnika. Zbog važnosti srebra za državu, uprava nad rudnicima ovog plemenitog metala bila je pod posebnom kontrolom.

Tokom Markomanskih ratova, Marko Aurelije (161. – 180. godine) odlučio je da izvrši reformu uprave rudnika u provinciji Dalmaciji. Time su svi dalmatinsko – panonski rudnici stavljeni pod kontrolu jednog carskog prokuratora (*procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*). Dolaskom njegovog sina na carsko prijestolje, Komodor (180. – 192. godine) je izvršio ponovnu reformu. Njegovom reformom, uprava dalmatinskih rudnika srebra bila je odvojena od uprave rudnika željeza. Na čelu rudnika srebra nalazio se carski prokurator.³³¹ Što se tiče eksploatacije srebra, ono se vadilo iz potoka Pavlovac, na ušću rijeke Fojnice i u Kreševu.³³² Srebro se dobivalo još u rudnicima iz Gornjeg Vakufa - Uskoplja³³³ i Vareša.

U Solinu je 1848. godine pronađen jedan nadgrobni spomenik na kome se spominje rudarski službenik *Thraumastus*. On je obavljao funkciju *comentariesis*.³³⁴ Ovaj nadgrobni spomenik bio je od izrazite važnosti za proučavanja uprave u srednjobosanskim rudnicima zlata. Značajan je iz razloga što se na njemu spominje funkcija *dispensatora* ili blaganika. Ova funkcija bila je vezana za rudarsku aktivnosti.³³⁵ Slična funkcija primijećena je na spomenicima u Daciji i Hispaniji, što samo ukazuje da su rudnici srednje Bosne imali istu rudarsku organizaciju kao i drugi rudnic u okviru Rimskog Carstva.³³⁶

³³¹ A. Škegro, 1999, 58.

³³² E. Pašalić, 1954, 54.

³³³ I. Simić, 1951, 123 - 126 i 135 - 146;

³³⁴ *CIL III*, 01997 = 1595.

³³⁵ A. Šaćić, 2018, 95.

³³⁶ *Ibid*, 96.

Karta 1: Karta rudnih oblasti u provinciji Dalmaciji tokom I. stoljeća

1. Zapadnobosanska rudonosna oblast (Japra).; 2. Srednjobosanska rudonosna oblast (Bugojno – Kreševo – Fojnica).; 3. Istočnobosanska rudonosna oblast (Domavia – Argentaria).

Kartu izradio: Edo Mešić

Prema: K. Glicksman, 2018, 261 – 283.

Sve do III. stoljeća, rudarska proizvodnja u provinciji Dalmaciji predstavljala je jednu od primarnih izvora eksploatacije zlata, srebra, bakra, cinka i drugih ruda. Rimskim osvajanjem Dacije, rudarska proizvodnja u cjelokupnoj provinciji Dalmaciji opada. Razlog zašto je došlo do smanjenja proizvodnje bio je odlazak rudara u Daciju. Od tada pa sve do kraja rimske vladavine,

rudarska proizvodnja nikada nije uspjela dosegnuti onaj stepen razvoja kakav je imala tokom I. i II. stoljeća.³³⁷

Kako bi podigla produkciju plemenitih metala u razdoblju kasnog Carstva, država je odlučila da rudnike plemenitih metala da u zakup. Zakupnici su bili obavezni državi predati dobivene metale, dok su ispirajući plaćali državi osam skrupla godišnje takse. Zauzvrat, država im je davala nadoknadu za njihov rad u bronzi.³³⁸

Od uvođenja rimske vlasti pa sve do konačne propasti rimske države, dalmatinski rudnici zlata nikada nisu prestala sa proizvodnjom. Tek dolaskom Istočnih Gota (490 – 535. godine), dolazi do prestanka proizvodnje. Kako bi nadoknadio potražnju za zlatom, istočnogotski kralj Teodorik (474 – 526. godine), naređuje da se počnu otvarati stari rimski grobovi i da se iz njih skupljaju zlatnih predmeti.³³⁹

Najveće količine zlata nalazile su se na zapadnim obroncima planine Vranice.³⁴⁰ Zlato se vadilo iz korjenih ležišta. Duž planine otkriveni su brojni ostaci prepranih gomila, rudarskih okana i alata. Rudarska aktivnost odvijala se u kontinuitetu od predrimskog razdoblja do, u nekim slučajevima, XIX. stoljeća. Na južnim dijelovima Gornjeg Vakufa – Uskoplja, zlato se dobivalo tokom srednjeg vijeka.³⁴¹ Na planini Radovan do XVII. stoljeća,³⁴² a u selima Batuša i Bistrica ova aktivnost trajala je do XIX. stoljeća.³⁴³

Na lokalitetu *Crvena Zemlja*, pronađeni su ostaci tri preprane gomile i dijelovi rimskog vodovoda sa bazenom za ispiranje.³⁴⁴ Vodovod je mogao biti povezan sa susjednim Suhodol potokom koji je mogao biti iskorišten kao izvor za napajanje bazena. Ostaci vodovodnog sistema otkriveni su još na lokalitetu *Zlatno Guvno*.³⁴⁵ Sa lokaliteta Bijele Gomile, Devetak i Krstac potiču ostaci prepranih gomila. Manje gomile zabilježeni su još na Karaulskoj Lašvi i Zlatnom

³³⁷ A. Škegro, 1999, 53.

³³⁸ Codex heodosianus 10, 19.3.

³³⁹ A. Škegro, 1998, 158.

³⁴⁰ A. Conrad, 1870, 220 – 222.; O. Blau, 1877, 151 – 155.; K. Jiriček, 1879, 41 – 42.; A. Rucker, 1896, 19 i 28.

³⁴¹ A. Škegro, 1999, 46.

³⁴² O. Blau, 1893, 153.

³⁴³ A. Hoffer, 1899, 894.

³⁴⁴ Dimenzije gomila iznose: 250 x 300 x 50/60 m; 180x20/50x16m; 750x50x8m; Vidjeti: A. Škegro, 1999, 45.

³⁴⁵ Ibid, 46.

Potoku.³⁴⁶ Osim Vranice, zlato se vadilo na planini Rosinj, Zec Planini, Čemernici, Zahorju,³⁴⁷ Mraku i Maškarama, jugoistočno od Gonjeg Vakufa – Uskoplja.³⁴⁸

Pored rudnih žila, zlato se moglo dobiti iz rijeka i potoka. Na osnovu riječnih nanosa u solini Lašve, ustanovilo se da na prostoru Varošluka i potoka Vrelo kod Dželilovca vadilo zlato.³⁴⁹ Preprane gomile primjećene su uz rijeku Bistricu i Krupu.³⁵⁰

Iz Gornjih Slimena nadomak Travnika nađeni su ostaci jednog ispirališta i više rudarskih okana koji su radili po principu rimskog rudarskog zakona *Lex metallis dicta*.³⁵¹ Ispirališta su još otkrivena u Gačićima (južno od Viteza), Bili, kod Zablja, Sadovače i Jardola, te po brdima kod Dubravica i Šantića.

Najznačajniji dio srednjobosanskog rudonosnog bazena bilo je područje oko Fojnice, Kreševa i Kiseljaka. Rudnici ovog područja bili su od izrazitog značaja za provincijalne vlasti budući da je ovo područje poznato kao kraj koji ima najbogatije zalihe ruda u odnosu na druge dijelove Bosne i Hercegovine.³⁵² Ovdje se zlato dobivalo u kombinaciji sa drugim rudama, kao što su: magnetit, antimonit i arsen.³⁵³

Na rijeci Fojnici, sve do druge polovine XX. stoljeća bilo je moguće vidjeti gomile prepranog šljunka iz kojeg se dobivalo zlato.³⁵⁴ Zlato se dobivalo i na fojničkim potocima: Trošnik, Pljukovac, Bistrica i Čemernica. Pored rijeka i potoka, zlata je bilo još u Gromiljaku, Homolju i Kuliješima kod Kiseljaka. U Gromiljaku, aktivnosti na eksploataciji zlata odvijale su se na prostoru od nekoliko hiljada hektara.³⁵⁵

Zbog važnosti rudnika zlata i intenzivne rudarske aktivnosti na dobivanja zlata, na mjestu današnje Višnjice morao je postojati neki važni centar koji je možda imao status municipiuma.³⁵⁶ Ukoliko je Višnjica bila municipium, onda je ona pod svojom kontrolom morala imati kontrolu

³⁴⁶ A. Škegro, 2003, 21.

³⁴⁷ Zlato se pronalazi u kombinaciji sa cinabaritom.; Op.a.

³⁴⁸ Dolina Lašve predstavlja jednu od najznačajnijih izvora zlatonosnog pijeska u Bosni i Hercegovini; Vidi: A. Hoffer, 1897, 411 - 423; V. Simić, 1951, 108 - 132.

³⁴⁹ Ovdje je pronađen jedan zlatnik cara Heraklija koji ukazuje na obradu zlata u kasnoantičko doba.; Vidjeti: G. Kraljević, 1980, 85

³⁵⁰ E. Pašalić, 1960, 92.

³⁵¹ A. Rucker, 1899, 893.; A. Škegro, 1998, 151.

³⁵² Za Lepenicu vidjeti: K. Misilo 1936, 15 – 26.; D. Sergejevski 1957, 121 – 123.; E. Pašalić, 1960, 46.; P. Anđelić, 1963, 151 – 172.; I. Bojanovski, 1977, 181.; Za Fojnicu vidjeti: V. Skarić, 1935, 32 – 33.

³⁵³ Ibid, 32 - 33.

³⁵⁴ Ibid, 92.

³⁵⁵ E. Pašalić, 1960, 61, 63, 76.; E. Imamović, 1976, 7 – 26.; Ibid, 1996, 83.

³⁵⁶ A. Škegro, 1994, 294 - 296, , T. XXIII, nr. 6; Ibid, 1997, 152, sl. 5; Ibid, 1997, 103, nr. 127.; E. Imamović, 1996, 83.

nad svim rudnicima Kiseljačke kotline. U naselju se mogla vršiti završna proizvodnja koja bi se potom slala u unaprijed određene centre. Ovdje su ustanovljeni tragovi prisustva robovskog rada³⁵⁷ i kolona.³⁵⁸

Jedno od centara za proizvodnju zlata i njegovu preradu, mogao je biti Travnik. U samom gradu, nađeno je nekoliko ispranih gomila, rudarskih okana i jedno ispiralište. S ozbirom da se u selu Divjaci kod Malog Mošunja vršila obrada zlata,³⁵⁹ Travnik je mogao služiti kao mjesto gdje su se prerađivale manje količine zlata.

6.3. Rudnici željeza

Na osnovu nalaza pokretnog arheološkog materijala, danas se zna da se eksploatacija željeza odvijala još u prahistoriju i od strane Dezidijata. U rimskom razdoblju, vrhunac proizvodnje željeza ostvaren je tokom II. stoljeća. To je vrijeme u kojem dolazi do osnivanja čitavog niza novih rudnika na geografskom potezu: Zenica – dolina Lašve. Geološka istraživanja utvrdila su postojanje željeznih ruda na planinama Vranici, Radovanu i Rosinju, na području oko Gornjeg Vakufa – Uskoplja, Bugojna, Donjeg Vakufa i na Komaru.³⁶⁰

Značajni dio proizvodnje bio je namjenjen velikim proizvodnim centrima, kao i za potrebe rimske vojske u Podunavlju.³⁶¹ Primarna proizvodnja odvijala se u pogonima koji su se nalazili u blizini rudnika, a gotovi proizvodi slali su se u Rim. Eksploatacija željeza u srednjobosanskim rudnicima svoj vrhunac doživjet će tokom II. i III. stoljeća. Već tokom sredine II. stoljeća, došlo je do dodjele dalmatinsko – panonskih rudnika željeza u zakup. Kako bi dobio veće količine željeza koje su mu bile prijetko potrebne za ratove protiv Markomana, Kvadra i Gota, Marko Aurelije odlučio je da objedini upravu svih panonsko – dalmatinskih rudnika. Na njihovom čelu nalazio se carski prokurator (*procuratores metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*), sa sjedištem u Domaviji.³⁶² Izgleda da je za vrijeme ostrogotske vlasti došlo do ponove reaktivacije rudnika željeza o čemu govori podatak da je

³⁵⁷ *ILLug*, 1595.

³⁵⁸ *ILLug*, 95, 96..

³⁵⁹ A.Rücker, 1896, 48; E. Pašalić, 1954, 54.

³⁶⁰ *Ibid*, 1960, 91.

³⁶¹ A. Škegro, 1999, 99.

³⁶² *Ibid*, 124.

Teodorik Veliki uputio komesa Simenona da ispita potencijal ležišta željezne rude u Dalmaciji.³⁶³

Najveće količine željeza bile su na planinama Vranici, Radovanu i Komaru, te na prostoru oko današnjeg Bugojna.³⁶⁴ Kao podsjetnik na nekadašnje rudarske aktivnosti, na planini Koplík koja dominira iznad Gornjeg Vakufa – Uskoplja, formiralo se jedno manje selo, Rudnici.³⁶⁵ I danas je moguće vidjeti ostatke rudarskih jama i željezne troske, koji ukazuju na intenzivne rudarske aktivnosti na tom području. Nedaleko od ovog sela, u selu Milićima kod Vrsa, pronađeni su dijelovi rimskog metalurškog pogona (*officinae ferrariae*).³⁶⁶

Što tiče ostatka srednje Bosne, tragovi željezne troske nađeni su širom naselja srednje Bosne. U većini slučajeva, troska pronalazena je pored ili u okviru samih naselja, poput: Barica, Slatine i Korenića kod Donjeg Vakufa,³⁶⁷ Putičeva, Karahodža i Malog Mošunja kod Travnika.³⁶⁸ U selu Gornje Pećine nedaleko od Travnika, postoji mogućnost da su se odvijale određene rudarske aktivnosti. Tragovi željezne troske pronađeni su još oko Kiseljaka, tačnije na lokalitetima Zgonovi,³⁶⁹ Zabrađe,³⁷⁰ Podastinje³⁷¹ i Višnjica.³⁷²

Talionice željeza nalazile su se u naseljima za koje se može pretpostaviti da su činili neku vrstu rudarskog centra mikroregije u kojoj su se nalazili. To se može zaključiti na osnovu građevinskih ostataka, kao i same blizine drugih manjih naselja. Još uvijek je nepoznato da li je ovdje riječ o klasičnim centrima za proizvodnju ili jednostavno o naseljima u kojima su talionice nastale zbog blizine lokalnih rudnika. U slučaju Travnika (dijelovi troske uočeni su po cijelom gradu), ovdje se moglo raditi o jednom izrazito proizvođačkom centru koji je radio za svoje vlastite potrebe i potrebe ostalih, manjih naselja u njegovom okruženju. Iz samog grada, potiču ostaci četiri velike preprane gomile pune željezne troske (u krugu nekadašnje gradske tvornice duhana),³⁷³ a na drugom dijelu grada, topionice.³⁷⁴

³⁶³ Cassiod., Epistola XXV.; A. Škegro, 1999, 128,

³⁶⁴ Ibid, 124.

³⁶⁵ F. Katze, 1926, , 222 – 224.; E. Pašalić, 1953, 345 – 348.

³⁶⁶ Ibid, 345 – 348.; I. Bojanovski, 1963, 122 – 125.

³⁶⁷ A. Škegro, 1999., 124.

³⁶⁸ A. Hoffer, 1897, 411. - 424.; E. Pašalić, 1960, 25., 43.

³⁶⁹ P. Anđelić, 1963, 169.

³⁷⁰ Ibid, 164

³⁷¹ M. Mandić, 1925, 62.

³⁷² A. Škegro, 1999, 126.

³⁷³ J. Petrović, 1947, 138.; A. Škegro, 2003, 23.

³⁷⁴ E. Pašalić, 1960, 25, 43.; Ibid, 1999, 125.

Zanimljivu pojavu predstavlja jedan nalaz iz Golbunovaca u Han – Kumpanji kod Viteza. Ovdje je otkrivena jedna pločica sa reljefom podunavskog konjanika. Inače, naselje je imalo talionicu željeza i jednu zgradu nepoznatih dimenzija.³⁷⁵

Višnjica kod Kiseljaka predstavljala bi drugi proizvođački centar. Pronađena troska iz Višnjice nastala je kao rezultat ranih metalurških aktivnosti.³⁷⁶ Izučavanje antičkog rudarstva na prostoru Kreševa i Fojnice predstavlja jako težak i složen proces, jer su intenzivne rudarske aktivnosti tokom srednjeg vijeka uspjele da prekriju tragove antičkog rudarstva.³⁷⁷

U pojedinim slučajevima, pronađeni su rudarski novčići u okviru naselja koja nisu bila rudarskog karaktera. Jedno od takvih naselja bilo je i ono na Ilidži, gdje je pronađeni novčić imao legendu *metalli Ulpiani Delm(atici)*.³⁷⁸ S obzirom na ovaj nalaz, kao i na karakter ilidžanskog naselja, ovdje su mogli liječiti rudari koji su imali različitih zdravstvenih problema prouzrokovanih teškim uslovima rada.

6.4. Rudnici ostalih minerala

Pored zlata, srebra i željeza, Rimljani su iz srednjobosanskih rudnika i rijeka, dobivali i druge mineralne rude. Geološka istraživanja poduzeta na području Neretvice, Rame, Gornjeg Vakufa – Uskoplja, Lašve, Lepenice, Fojnice i Željeznice, utvrdila su postojanje određenih zaliha bakra, cinobera i žive.³⁷⁹

Značajne količine olova i žive vadile su se iz rudnika i rijeka oko Fojnice i Kiseljaka. Tako se bakar dobivao u selu Toplica kod Fojnice,³⁸⁰ a na planini Vranici iznad Kreševa, eksploatirala se živa,³⁸¹ tetraedrit i cinabarit.³⁸² Na planinama Mračaj i Maškare koje se nalaze jugoistočno od današnjeg Gornjeg Vakufa – Uskoplja, u prahistoriji dobivan je bakar.³⁸³

³⁷⁵ C. Patsch, 1902a, 14. - 16.; Ibid, 1909, 230. - 231.

³⁷⁶ Troska je primijećena na lokalitetu Ukućevci; Vidjeti: : M. Mandić, 1925, 62.; Đ. Basler, 1954, 299 – 301.; E. Pašalić, 1960, 43.

³⁷⁷ Ibid, 92.

³⁷⁸ I. Kellner, 1895, 195, sl. 126; Ibid, 1897, 126.

³⁷⁹ A. Škegro, 1999, 45.

³⁸⁰ C. Patsch, 1909, 11.

³⁸¹ E. Pašalić, 1960, 134.

³⁸² Ibid, 46.

³⁸³ V. Čurčić, 1908, 86 – 89.

Pronađena rudarska oruđa na prahistorijskim majdanima navela su Čurčića na zaključak da se još u bronzanom dobu ovdje vadio bakar, dok bi se talionica nalazila na gradini u Varvari.³⁸⁴

³⁸⁴ V. Čurčić, 1908, 87.

7. Religija

Uspostavom rimske vlasti u unutrašnjosti provincije Dalmacije, došlo je do postepenog širenja i uvođenja rimske religije. Ovaj društveni fenomen pratio je proces romanizacije koji podrazumijeva, pored novog socio – ekonomskog, kulturnog i političkog stanja, i nove religijske aspekte.

Rimljani i Iliri nisu imali sličan skup religijskih vrijednosti, pa je vremenom došlo do uvođenja brojnih promjena. Postepeno se uvode nova božanstava, dodaju atributi pojedinim starim božanstvima i javlja se sinkretizam sa raznim rimskim božanstvima (*Interpretatio Romana*). Koliko god da je bio jak rimski uticaj, na prostoru srednje Bosne do danas nije pronađen ni jedan hram posvećen Kapitolskoj trijadi (Jupiter, Junona i Minerva).³⁸⁵

Ovo je posebno postalo očito u II. stoljeću kada zbog nedostatka radne snage za rad u rudnicima, dolazi do naseljavanja Grka i Orijentalaca. Oni su sa sobom donijeli svoja religijska tumačenja i poglede na svijet. Kao što je to bio slučaj sa rimskim kultovima, grčki i orijentalni kultovi postepeno su dobivali nove sljedbenike. Među rudarima, izrazito su bili popularni Liber (*Bachus, Dionyus*) i Libera, Silvan, Dijana i Cerara.³⁸⁶ Njihovi kultovi pronađeni su u dosta malom broju u blizini rudarskih naselja i rudnika.

Bitno je napomenuti da domaće stanovništvo nikada nije u potpunosti prihvatilo rimske ideje. To se najbolje vidi za vrijeme III. i IV. stoljeća, kada su ovi prostori doživjeli do tada nezapamćeno blagostanje i napredak. Ilirska autohtona umjetnost doživjela je vrhunac i sve češće se prikazuje ikonografija Silvana i Dijane u rimskom stilu.

³⁸⁵ Đ. Basler, 1990, 62.

³⁸⁶ *ILJug* 765.

7.1. *Rimska božanstva*

7.1.1. *Jupiter*

Jupiter je predstavljao vrhovno rimsko božanstvo čiji su sljedbenici bili aktivni vojnici, veterani i razni državni funkcioneri. Ovaj kult vjerovatno se proširo na područje Bosne i Hercegovine postepenim naseljavanjem rimskih veterana i dolaskom državnih službenika, od kojih su većina bila zadužena za funkcioniranje brojnih rudnika.

Iz Zenice potiču dva žrtvenika posvećena Jupiteru Fulminatoru. Dedikant oba žrtvenika bio je *Flavius Seneca*.³⁸⁷ Drugi žrtvenik otkriven je u naselju Putovići. Na osnovu ostataka arhitekture, izgleda da se ovdje nalazio hram sa priložima posvećenim Jupiteru.³⁸⁸ Spomenik posvećen istom božanstvu, otkriven je i u Malom Mošunju. Za razliku od zeničkog, dedikant natpisa iz Malog Mošunja još ostaje nepoznat.

Što se tiče Sarajeva, otkrivena su dva natpisa. Jedan natpis pronađen je u sklopu veteranskog imanja na Švrakinom Selu. Dedikant natpisa bio je rimski veteran *Aur(elius) / Maximus ve(teranus) Aug(ustorum)*.³⁸⁹ Na osnovu pronomena, zaključuje se da bi natpis mogao biti podignut u III. stoljeće.³⁹⁰ Drugi natpis potiče sa Ilidže. Njegov pronalazak ukazuje na visok stepen urbanizacije i romanizacije koje je doseglo naselja na Ilidži.³⁹¹

7.1.2. *Urbis Romae*

Na prostoru cjelopune provincije Dalmacije, jedino mjesto gdje je zabilježeno kult božice *Urbis Romae*, bila je Zenica. Riječ je o ulomku nadgrobno spomenika na kojem se spominje funkcija svećenika ovog kulta u okviru *municipiuma Bistuensis*.³⁹²

³⁸⁷ *CIL III 12763, 12771.*; E. Kujundžić, 1916, 477 - 496.

³⁸⁸ Pitanje da li je žrtvenik pripadao Jupiteru ili Liberu, ostaje još uvijek otvoreno.; Vidjeti: V. Paškvalin, 1979, 76.

³⁸⁹ *CIL III 8324.*; D. Sergejevski, 1947, 13 - 50.; E. Pašalić, 1960, 68 - 69.; Ibid, 1975, 200 - 234.

³⁹⁰ D. Sergejevski, 1947, 13 - 50.; E. Pašalić, 1960, 68 - 69.; Ibid, 1975, 200 - 234.

³⁹¹ I. Marijanović, 1989, 161 - 164.

³⁹² *CIL III 12766 + 12762.*; I. Jadrić Kučan, 2011, 108.; E. Imamović, 1977., 189.

7.2. *Orijentalni kultovi*

Zbog sve masovnijeg problema nedostatke radne snage za rad u dalmatinskim rudnicima u II. i III. stoljeću, došlo je do naseljavanja osoba orijentalnog porijekla u provinciji Dalmaciji. Kako je srednja Bosna zapravo bila srednjobosanski rudonosni bazen sa veoma značajnim rudnicima srebra i zlata, ovdje je došlo do postepenog naseljavanja Orijentalaca. Njihova prisutnost dovela je do širenja novih kultova i božanstva. Najveća koncentracija osoba orijentalnog porijekla bila je upravo u rudarskim oblastima, poput: Japre, srednje Bosne i Domavije.³⁹³

7.1.3. *Appolo Tadeno*

Tokom rekonstrukcije pješačkog mosta na Ilidži, u temeljima mosta pronađen je natpis posvećen Apolonu Tademu. Natpis je iskorišten u sekundarne svrhe i bio je uzidan u most koji je izgrađen nad rijekom Željeznicom.

Štovanje Apolona u ilidžanskom naselju moglo se razviti iz nekog predrimskog ilirsko – dezidijatskog kulta, koji je imao slične atribute kao i Apolon. Ukolo se to zaista dogodilo, onda je ovdje riječ o *Intrepretatio Greacia* ili *Romana*.³⁹⁴

Otkriće Apolona na Ilidži ne predstavlja nikakvu rijetku pojavu kada se posmatra iz perspektive otkrića ovog kulta na prostoru Balkanskog poluotoka. Stoga natpis posvećen *Apollonu Tadenu* nije samo pronađen na Ilidži, već i u Tesaliji i Bugarskoj. Bugarski Apolon potiče iz čak sličnog konteksta kao ilidžanski. Pronađen je u naselju koje je imalo termalni izvor.³⁹⁵ Dedicant jedne od dvije posvete bio je izvjesni *Charmidis*. Riječ je o *servusu publicusu*, robu koji je služio za potrebe ilidžanskog naselja.³⁹⁶

³⁹³ I. Bojanovski, 1988, 160 – 161.; A. Benac, 1987, 797.; E. Imamović, , 1977, 126 – 158.

³⁹⁴ S. Mesihović, 2008, 17.

³⁹⁵ V. Skarić, 1926, 103.

³⁹⁶ *CIL III, 13858= ILJug I, 92.*; C.Patsch, 1894, 342 – 343.; *Ibid*, 1914, 179., 183.; *Ibid*, 1915, 68, sl. 58, fus. 1.; V. Skarić, 1926.; D. Sergejevski, 1940, 140.; V. Paškvalin, 1963, 143 – 146.; E. Imamović, 1977, 428.; I. Bojanovski, 1988, 144, 149.; V. Paškvalin 2000., 200.; M. H. Čeman, 2000, 129, 162.; J. Wilkes, 2001, 260.; S. Mesihović, 2007, 686, 799, 896.; *Ibid*, 2008, 16 – 17.

7.3. *Tračko – mitrički kultovi*

Trački konjanik predstavljao je mitološko biće za kojeg je bilo rašireno vjerovanje da predstavlja neku vrstu posrednika između svijeta živih i bogova. Njegov širenje na područje Bosne i Hercegovine odvijalo se sa istoka, tj. preko Srbije.³⁹⁷

U srednjoj Bosni, ovi kultovi zabilježeni su u obliku medaljona Tračkog konjanika iz Sarajeva, manjeg votivnog žrtvenika Apollina – Tadena sa Ilidže kod Sarajeva³⁹⁸ i u obliku olovne pločice iz Viteza kod Travnika.³⁹⁹ U Han Kumpanji kod Viteza, slučajno je otkrivena jedna olovna pločica sa reljefom jahača, orijentalnog božanstva.⁴⁰⁰

Tokom izgradnje današnje željezničke stanice u Sarajevu, pronađen je reljef u obliku medaljona koji predstavlja konjanika. Ovo otkriće ukazuje da je u jednom momentu, u Sarajevskom polju došlo do naseljavanja Tračana.⁴⁰¹ Kako nije pronađen veliki broj votivnih spomenika posvećenih ovom kultu, moglo bi se zaključiti da je tračka zajednica na prostoru srednje Bosne bila mala i izolovana. Sarajevski primjerak predstavlja ujedno i jedini nalaz posvećen Tračkom konjaniku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.⁴⁰²

7.3.1. *Kult Mitre*

Mitraizam je bio naziv za kult indoiranskog božanstva Mitre, za kojeg se vjerovalo da pomaže vojnicima. Zbog toga se najviše štovao među vojnicima i postao je popularan tokom kasnih razdoblja Carstva, kada je Rimsko Carstvo počelo sve više da slabi na vojnom planu. Što se tiče prostora Bosne i Hercegovine, njegov kult potvrđen je samo u Golubiću i Pritoci kod Bihaća, Milama kod Jajca, Lisičićima kod Konjica i Potocima kod Mostara.

U srednjoj Bosni, kult Mitre bio je potvrđen u Milama kod Jajca.⁴⁰³ Mauzolejum je bio malim dimenzija, skromnog sadržaja. Reljef je bio dobro očuvan i usječen u vapnenac. Na njemu

³⁹⁷ E. Imamović, 1977, 234.

³⁹⁸ C. Patsch, 1914, 68.; V. Skarić, 1926, 101 – 104.; V. Paškvalin, 1963, 145.

³⁹⁹ E. Nowotny, 1894, 201 – 208.; D. Sergejevski 1948, 172.

⁴⁰⁰ C. Patsch, 1902, 14 - 16.; Ibid, 1904, 230 - 231.

⁴⁰¹ B. Gabričević, 1954, 41 – 46.

⁴⁰² V. Paškvalin, 1963, 143

⁴⁰³ D. Sergejevski, 1937, 101

je sačuvan prikaz Mitre u klasičnoj sceni kada probada bika. Mitra je prikazan u perzijskoj nošnji. Ne zna se tačno kada bi hram mogao biti podignut. Na mjestu mauzoleja, pronađeni su novčići sa likom Trajana, pa se može pretpostaviti da se na mjestu mauzoleja nalazilo svetište nekog drugog božanstva ili da je riječ o novčiću koji se na tom mjestu našao poslije Trajanove vladavine.⁴⁰⁴

7.3.2. *Kult Izide*

Kult Izide zabilježen je samo u okolini Fojnice. Riječ je o maloj metalnoj figurici koja je bila rad jedne kvalitetnije radionice.⁴⁰⁵ Mjesto njenog pronalaska nije poznato i ne zna se da li je stajala u hramu ili kući nekom pojedincu koji je štovao Izidin kult.⁴⁰⁶

Njeno prisustvo bilo je vezano za Orijentalce koji se počinju javljati na ovom prostoru od prve polovine II. stoljeća.⁴⁰⁷ Činjenica da je ova statuica otkrivena u poznatom rudarskom rejonu, govori u prilog činjenici da je riječ o osobama koje su bile angažovane za rad u rimskim rudnicima. Kult Izide postojao je i u Zenici.⁴⁰⁸

7.4. *Domaći kultovi*

Na području kojeg su nastanjivali Dezidijati, zastupljen je veoma mali broj domaćih (epihorskih) božanstava. Utvrđen je samo kult božice Dijane u interpretaciji Silvia, a nedaleko od Lepenice, žrtvenik Silvana u ikonografiji grčkog Pana.⁴⁰⁹

7.4.1. *Silvan*

Kod Ilira, Silvan je predstavljao glavno božanstvo koje se obično prikazivalo kao grčki Pan. U srednjoj Bosni, predstave Silvana nisu pronađene u velikom broju. Ustanovljeno je

⁴⁰⁴ D. Sergejevski, 1937, 16

⁴⁰⁵ E. Imamović, 1977, 257.

⁴⁰⁶ Ibid.

⁴⁰⁷ *CIL III 12755*; D. Sergejevski, 1940, 18 – 19.

⁴⁰⁸ N. Cambi, 1963 - 1965, 96 – 98.

⁴⁰⁹ V. Paškvalin, 1963, 241.

postojanje svega nekoliko spomenika. Ono što je značajno svima njima, jeste da potiču iz III. stoljeća i vjerovatno je riječ o rimskom kulturnom uticaju (*Interpretatio Romana*).⁴¹⁰

Reljef Silvana i nimfi iz Careva Polja kod Jajca, datira se u III. stoljeće. Na reljefu su prikazana dva Silvana od kojih svaki od njih predvodi svoju skupinu Nimfa. Ikonografski, oba Silvana prikazana su sa svojim klasičnim atributima, a svaki od njih svaki od Silvana štiti svoju zajednicu te na taj način održava ciklus života u prirodi.⁴¹¹ Ovo je jedini reljef Silvana sa ovakvim prikazom, po čemu reljef iz Careva Polja kod Jajca predstavlja jedinstvenu i specifičnu pojavu.⁴¹²

U umjetničkom smislu, posebno mjesto zauzima spomenik Silvanu iz Lepenice kod Kiseljaka. Ikonografski lik Silvana ima sve odlike koje su karakteristika grčkog reljefa. Međutim, njegova vrijednost ne ogleda se samo u tome. Ono što ovaj spomenik predstavlja jedinstvenu pojavu u odnosu na druge spomenike i žrtvenike iz ovog područja, jeste način njegove izrade.

Naime, Silvanov prikaz na lepeničkom žrtveniku izgleda kao da je žrtvenik nastao u nekoj od atinskih radionica.⁴¹³ Kako je sam žrtvenik pronađen na mjestu koje je poznato rudarsko područje, moguće da je za njegovu izradu bila zadužena osoba grčkog porijekla koja je poznavala kamenoklesarski zanat. Moguće da je ovdje egzistirala i neka manja grčka zajednica.

I na širem području Sarajevo, utvrđeno je postojanje domaćih kultova. Na ulomku reljefa iz Blažuja, sačuvan je donji dio ploče, koji prikazuje Dijanu. Ovaj reljef predstavlja jedinstvenu pojavu u odnosu na druge spomenike posvećene ovom božanstvu, zbog natpisa u kojem se spominje Silvija (*Siliva*).⁴¹⁴ Ne tako daleko od Blažuja, na Ilidži je pronađen još jedan reljef sa likom Silvana i u Lepenici kod Kiseljaka.⁴¹⁵ Inokografski, lepenički reljef ima sve elemente kanonske slike i forme reljefa iz Arkadije u Grčkoj.⁴¹⁶

⁴¹⁰ Jako je bitno da su na području Bugojna pronađena dva žrtvenika posvećena kultnoj zajednici Silvana i Nimfe, ali nikada nisu objavljeni.; Vidjeti: Ibid, 1963, 130.

⁴¹¹ N. Cambi, 2013, 21.

⁴¹² V. Paškvalin, 1964, 151.; D. Rendić Miočević, 1989, 515-516, tab. LXXXVIII.; N. Cambi, 2013, 81.

⁴¹³ D. Rendić Miočević, 1955, 6, 11, 13.

⁴¹⁴ I. Čremošnik, 1963, 133.

⁴¹⁵ Ibid, 132.

⁴¹⁶ D. Rendić – Miočević, 1955, 13.

7.4.2. *Pan*

U grčkoj mitologiji, Pan je predstavljao boga pastira, stada, njiva, šuma i bio je zaštitnik lovaca. Bio je sin nimfe Dripe i boga Hermesa, a pojavljuje se sa prilakzom siringe, štapom i omorkim vijencem. U srednjoj Bosni, pronađen je samo jedan žrtvenik sa prikazom Pana, iz Lepenice kod Kiseljaka.⁴¹⁷

Na žrtveniku iz Lepenice, sačuvana je reljefna slika u okvirenom polju, koja predstavlja Pana u društvu koze i psa. U desnoj ruci, Pan drži siringu, dok je u lijevoj ruci pedum. Kaput visi preko lijeve podlaktice. Sa lijeve strane prikazan je pas, a na desnoj jarac. Žrtvenik je posvećen bogu Silvanu i njegov dedikant bio je Aurelije, sin Marka.⁴¹⁸

7.5. *Kršćanstvo*

Kada se tačno pojavilo kršćanstvo u srednjoj Bosni, ostaje još uvijek otvoreno pitanje. U unutrašnjosti provincije Dalmacije, kršćanstvo je moglo stići morskih putem i vezamaa iz Rima i Bliskog Istoka u Salonu i Naronu, odakle bi se rimskim cestama širilo prema unutrašnjosti provincije.⁴¹⁹

Još jedan od pokazatelja širenja kršćanstva iz pravca Salone i Narone, predstavljaju grobnice na svod. Ovo je najbolje vidljivo na njihovoj geografskoj distribuciji. Ukopna praksa iz Salone širila se u pravcu zapadne i srednje Bosne, dok su one iz Narone, išle doline Neretve u Hercegovinu i u istočnu Bosnu.⁴²⁰

Prvi pouzdani tragovi prisutnosti kršćanstva potječu iz druge polovine IV. i na početku V. stoljeća. To je razdoblje kada se počinju graditi najstarije kasnoantičke crkve i to važnijim, urbanim sredinama.⁴²¹ Što se tiče potvrde vjernika, iz Mujdžića kod Travnika otkrivena su dva

⁴¹⁷ D. Rendić Miočević, 1955, 13

⁴¹⁸ V. Skarić, 1932, 4.

⁴¹⁹ D. Sergejevski, 1965, 136.; V. Paškvalin, 1970, 682 – 687.

⁴²⁰ V. Paškvalin, 2003, 94.

⁴²¹ Ostaci kasnoantičkih bazilika raspoređeni su oko većih mjesta poput: Donjeg Vakufa, Gornjeg Vakufa – Uskoplja, Zenice, Travnika, Viteza, Kaknja, Kiseljaka, Vareša, Sarajeva i Breza.; Vidjeti: E. Veletovac, 2014, 280.

natpisa u kojima se spominje formula *In pace*. Epigrafski spomenik okvirno je datiran u IV. stoljeće n.e.⁴²²

Već u narednim stoljećima (V. i VI. stoljeće n.e.), dolazi do ekspanzije izgradnje kasnoantičkih crkava i bazilika u srednjoj Bosni. U razdoblju od V i VI. stoljeća došlo do masovne izgradnje bazilika. Edin Veletovac izračunao je da preko 90% objekata ovog tipa izgrađenih na prostoru Bosne i Hercegovine pripada ovom razdoblju, a za samo manji broj se može reći da pripadaju IV. stoljeću⁴²³ Šta je bila posljedica ove masovne izgradnje, još uvijek nije utvrđeno. Moguće objašnjenje mogla biti teška i nemirna vremena koja su zahvatila unutrašnjost provincije Dalmacije. Tražeći spas od teškog života, kršćani na prostoru srednje Bosne okrenuli su se prema zadnjoj nadi koju su imali, Bogu.

Ovo je vrijeme kada dolazi do izgradnje bazilika sa četiri zidane grobnice na Crkvini u Oborcima kod Donjeg Vakufa⁴²⁴ i Crkvini (Čipuljići) kod Bugojna.⁴²⁵ Uz baziliku na Crkvini (Čipuljići) bio je podignut baptisteriji, a bazilika je imala i zidane grobnice na svod.⁴²⁶

Na Glavici u Šarampovu kod Gornjeg Vakufa / Uskoplja, pronađeni su ostaci kasnoantičke crkve sa sačuvanom menzom, fregmentima stuba i stelom. Crkva pripada periodu od V. i VI. stoljeća n.e.⁴²⁷

U Turbetu, na lokalitetu Varošluk, otkopana je 1893. godine jednobrodna crkva sa nizom pomoćnih prostorija.⁴²⁸ Njene dimenzije iznose 29, 50 x 16, 65 m i crkva je posjedovala deset prostorija. Naknadnim arheološkim istraživanjima provedenim tokom 1923. godine, pronađene su tri presvođene grobnice. U jednoj od grobnica otkrivena je zlatna ogrlica, križić iz V. stoljeća n.e. i jedan srebrni novčić iz Trajanova doba.⁴²⁹ Na osnovu nalaza novčića, Mandić je zaključio da je na mjestu bazilike morala stajati neka zgrada iz Trajanova doba koja će kasnije biti pretvorena u samostan sa crkvom.⁴³⁰ Blizu jednobrodne crkve otkriven je kasnoantički mauzolej.

⁴²² Đ. Basler, 1990, 26.

⁴²³ E. Veletovac, 2014,

⁴²⁴ C. Patsch, 1899, 238.; Đ. Basler, 1960, 59 – 72.

⁴²⁵ J. Petrović, 1958, 267 - 268; Ibid, 1961, 229 - 231; V. Paškvalin, 1959, 98 - 99; Isti, 1961, 89 - 92; Ibid., AP 1966, 146 - 148; Ibid, 1968, 159 - 162, Ibid, 1970, 131 - 132; Ibid, 1970, 622; Ibid, 1990A., 43 – 51.

⁴²⁶ Ibid, 1970, 622.

⁴²⁷ J. Petrović 1961, 231-234; Đ. Basler 1972, 1972, 110.

⁴²⁸ Č. Truhelka, 1893, 695.

⁴²⁹ Zlatni nakit na sebi je imao 18 okruglih medaljona i jedan prikaz križa. Maslač je mislio da je riječ o nalazu iz V. ili kraja VI. stoljeća n.e.; Vidjeti: Z. Vinski 1964, 107.

⁴³⁰ E. Pašalić, 1960, 42.

Građevina se sastoji od grobne prostorije na svod i prostorijom iznad groba, a po tipu sepukraklne arhitekture, pripadala bi tipu presvođenih grobnica.⁴³¹

Ranokršćanska bazilika iz Zukića (Karahodže) kod Bile blizu Travnika, bila je podignuta na manjem platu ispod prahistorijske gradine. Pored nje pronađena je jedna ranokršćanska nadosvođena grobnica u kojoj je ugrađen gornji dio nadgrobno spomenika nekog bračnog para.⁴³²

Na malom brdu Kalvarija, na lokalitetu Crkvine u Malom Mošunju kod Viteza, pronađeni su dijelovi manje kasnoantičke crkve. Crkva nikada nije bila predmet sistematskih arheoloških istraživanja.⁴³³ Nacrt i plan crkve još uvijek nije u potpunosti poznat. Oko samog objekta, otkriveno je dosta materijala poput odlomaka menze, kapitela, dijelovi cipusa, imposta, kao i jedna reljefna ploča.⁴³⁴

Prilikom gradnje današnje crkve, 1912. godine otkriven je dio podnice bazilike ispod kojeg se nalazila zidana grobnica i zatrpana piscina.⁴³⁵ U okviru bazilike pronađeno je deset nasvođenih kasnoantičkih grobnica.⁴³⁶ Basler crkvu sa Crkvine datira u razdoblje između IV. i VI. stoljeća.⁴³⁷

Slično kao što je to bilo u Bugojnu, u naselju Putovići kod Zenice, u okviru antičkih termi bio je ugrađen jedan oratoriji u jednom dijelu prije nego što je bila sagrađena bazilika na Bilimišću u Zenici.⁴³⁸ Bazilika iz Bilimšća posebno je značajna u pogledu ubdikacije municipiuma *Bistue Nova*. Kako je već ranije navodeno, u ruševinama bazilike pronađen je natpis u kome se spominje funkcija *sacredosa* (svećenika) kulta *Urbs Romae*. Važnost ovog sakralnog objekta leži u činjenici da je riječ o dvojnoj bazilici (*Basilica gemina*). Dimenzije bazilike iznose 24,10 x 22, 40 metara, a vjeruje se da je zapravo ovdje bilo sjedište episkopa Andrije iz biskupije *Bistue Nova*.⁴³⁹ Uz ruševine nađeni su dijelovi namještaja, pluteja,

⁴³¹ D. Sergejevski, 1951, 135 - 145, Sl. 1, 2, 5, T. I, 1, 2.

⁴³² V. Paškvalin, 1983, 109 - 118.

⁴³³ I. Kujundžić 1917, 1917. 477.; I. Marijanović, 1990, 125.

⁴³⁴ Đ. Basler, 1972, 95 - 97.

⁴³⁵ Ibid., 95.

⁴³⁶ M. Mandić, 1931, 22.; A. Škegro, 2003, 35.

⁴³⁷ Đ. Mazalić, 1957, 97.; Đ. Basler, 1972, 97.

⁴³⁸ D. Trajković - Č. Trajković, 1969, 183 - 185.; D. Trajković, 1971, 70 - 72.; V. Paškvalin, 1979/1980, 55 - 82, 83, Sl.3.

⁴³⁹ Đ. Basler, 1972, 127 - 128.

ornamentiranih ploča i kapitela.⁴⁴⁰ Bazilika je vjerovatno nastrala u požaru, dok je sam objekat mogao biti sagrađen u V. stoljeće.⁴⁴¹

Ispod Gradca u Gornjoj Višnjici kod Kiseljaka, na lokalitetu Begovića njiva, bila je podignuta jedna manja kasnoantička crkva. Crkva je po svom sadržaju bila skromnog zdanja i sastojala se od apside, apoditerija, baptisterija sa piscinom, konsignotarija, te narteksa i đakonikona.⁴⁴² Kao materijal za izgradnju, upotrebljene su nadgrobne stele iz ranih perioda rimske vladavine. Pod crkve bio je prekriven garežom, što ukazuje da je crkva mogla stradati u požaru tokom avarsko – slavenske provale u Dalmaciju, krajem VI. ili u prvoj polovini VII. stoljeća.⁴⁴³

Još jedna kasnoantička grobnica mogla je postojati u Ruševcu kod Brestovskog, blizu Kiseljaka. Riječ je o steli iz II. stoljeća n.e., koja je iskorištena u sekundarne svhre. Oblik kojeg je dobila prilikom sekundarne upotrebe mogao bi ukazivati da je riječ o kasnoantickog grobnici koja je najvjerovatnije poslužila kao poklopac.⁴⁴⁴ Svega nekoliko metara od mjesta gdje je pronađena ova grobnica, pronađena je još jedna.⁴⁴⁵ Ove građevine mogle su biti dio neke veće građevine za koju se još uivjek ne zna da li je bila crkva ili mauzolej.⁴⁴⁶

Na prostoru Sarajeva, do sada je pronađena samo jedna kasnoantička crkva. Riječ je o lokalitetu Gradac na Ilinjači, u Donjem Kotorcu kod Ilidže. Crkva je nastala na kasnoantičkom refugiju i mogla je biti izgrađena na kraju V. ili početku VI. stoljeća n.e., dok je analogna crkvama u Lepenici i Dabravini.⁴⁴⁷ Dijelovi gareža koji su pronađeni prilikom arheoloških istraživanja, ukazuju da je ova crkva nasilno napuštena.⁴⁴⁸

Bazilika u Dabravinama kod Breze nalazi se na desnoj obali rijeke Stavnje, na prilično nepristupačnom mjestu. Dimenzije bazilike iznose 15, 80 x 12, 80 metara. Riječ je o jednobrodnoj bazilici, koja se sastoji od trodijelnog narteksa, naosa sa apsidom, dvije južne prostorije te baptisterija koji se prema istku završavao apsidom. Prisustvo baptisterija ukazuje na

⁴⁴⁰ Đ- Basler, 1972, 128 – 133.

⁴⁴¹ Ibid, 142.

⁴⁴² E. Imamović, 1996, 77 – 80.

⁴⁴³ E. Veletovac, 2016,

⁴⁴⁴ A. Škegro, 1997, 235.

⁴⁴⁵ E. Imamović, 1996, 76.; Ibid, 2000, 119.

⁴⁴⁶ Ibid, 1996, 76.; Ibid, 2000, 119.

⁴⁴⁷ L. Fekeža, 1990, 165.

⁴⁴⁸ Ibid, 165.

misionarsku djelatnost.⁴⁴⁹ Nastala je krajem V. stoljeća i mogla je biti uništena prilikom dolaska Avara i Slavena, krajem VI ili početkom VII. stoljeća.⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ Đ. Basler, 1972, 78.; E. Veletovac, 2014, 283.

⁴⁵⁰ E. Veletovac, 2014, 284.

8. Zaključak

Antičko razdoblje na prostoru srednje Bosne predstavlja period intenzivnog razvoja popraćeno doseljavanjem novog stanovništva i planskom izgradnjom gradova. Ipak, ovaj razvoj tekao je dosta sporo u odnosu na druge dijelove provincije Dalmacije. Razlog sporog razvoja treba tražiti u geografskoj izolovanosti koja je eliminisana tek onog momenta kada su izgrađene rimske ceste, te raznim društvenim, ekonomskim i političkim faktorima koji su pratili rimski razvoj.

Razvoj naselja i aglomeracija bio je u velikoj mjeri uvjetovan procesom romanizacije koji je u slučaju srednje Bosne dugo trajao. Možda čak i previše u usporedbi sa drugim dijelovima provincije. Bilo je potrebno čitavo jedno stoljeće da bi se srednja Bosna uspjela romanizirati i uključiti u društvene, ekonomske i kulturne tokove. Ovaj proces mogao se čak i ubrzati ali problem je bio preveliko nepovjerenje kojeg su Rimljani imali prema porobljenim Ilirima. Tokom I. i II. stoljeća n.e., Rimljani su previše selektivno provodili proces dodjele punopravnog rimskog građanstva, što je ostavljalo prostor za dalji razvoj ilirske kulture. Moguće da je bilo pojedinaca koji su samo nominalno preuzimali rimske običaje, a u praksi i dalje slijedili tradicije svojih predaka. Čak i politika planskog osnivanja i izgradnje gradova u cilju ubzavanja eksploatacije rudarske proizvodnje, imala je relativno skromne rezultate koji često nisu pratili jednak razvoj.

Taj nejadnaki razvoj najbolje se vidi kroz analizu broja municipalni gradova. Naime, od svih dijelova Bosne i Hercegovine, jedino je srednja Bosna imala četiri municipalna grada. Istočna Bosna imala je dva, u zapadnoj Bosni još uvijek nije ustavljen grad sa ovim statusom, a sjeverna Bosna samo je djelimično arheološki istražena. To je jasan pokazatelj kolika je bila želja rimskih vlasti da poteknu rudarsku proizvodnju ovog kraja. Prilikom tog procesa, manja naselja često su zanemarana u korist većih centara. Najbolji primjer predstavlja područje rismke Domavije. Pored Domavije koje je predstavljala centar proizvodnje u okviru istočnobosanskog bazena, druga naselja nisu uspjela da ostvare veći status od rudarskih sela (*vicus*). Izuzetak predstavljaju pojedine rimske vile na kojima se vidi da je riječ o imućnijim vlasnicima.

Tokom II. i III. stoljeća n.e. dolazi do ekonomskog blagostanja koji polako počinje da se ogleda u povećanju proizvodnje i doseljavanju novog sloja stanovništva. Ovo blagostanje nije

bilo samo posljedica uspostavljanja domaće ekonomije, već i nezapamćeog blagostanja kojeg je doživjela rimska država. Preko 200 godina, Rimsko Carstvo nije bilo u ratu. Novac koji je bio usmjeren ka plaćanju i održavanju vojske i ratnih pohoda, mogao je biti usmjeren na unaprijeđenje svakodnevnog života.

Tako dolazi i do skromnog razvoja domaće privrede. Skoro svako mjesto ima svoju vlastitu ciglanu (*figlinae*) koje se počinju formirati u okviru naselja. Većinom, ove ciglane rade za potrebe naselja u kojem su smještene, a viškove distribuiraju na zajedničko tržište. U centralnoj i istočnoj Bosni lakne figlane počele su da se formiraju tokom prvih decenija II. stoljeća n.e., da bi lokalna proizvodnja ovog materijala u potpunosti preuzela domaće tržište sredinom II. stoljeća n.e.

Import robe iz drugih dijelova Carstva počinje da se smanjuje, a izvoz raste, što dovodi do jačanja lokalne ekonomije i porasta platežne moći. Nerijetko, vlasnici ovih figlina postajali su Italici, ali i Grci. Samo u Sarajevskom polju egzistiralo je pet antičkih figlina.

Ovaj ekonomski trend jasno je vidljiv kroz izgradnju nastambi. Za razliku od skromnih vila, sada se grade prostrane rimske vile sa sve kompleksnim sistemom hipokausta i bogatim podnim i zidnim dekoracijama. Pored činjenice da su bili potrebni za rad u rudnicima, moguće da su ove prilike natjerale novu grupu stanovništva (Orijentalce i Grke) da se dosele na ovo područje. Ovo nije bilo dovoljno da se ostvari jednak ekonomski razvoj.

Naselja koja su predstavljala glavne tačke (*municipiumi*), razvijali su se još više, dok su manje aglomeracije pokazivali dosta skroman razvoj. Sada je jasno da veća gustina naseljenosti ovog područja nije bila uslovljena blizinom morskih luka na Jadranu. Njihova blizina djelimično je pomogla dolasku novog stanovništva poput italjskih doseljenika, ali nije bila presudna. Povoljne ekonomske prilike imale su većeg udjela u doseljavanju. Naravno, određeni uticaj imali su povoljni geografski uslovi koji su vladali na ovom prostoru. Netaknuta priroda i potreba za radnom snagom, privukli su novi sloj stanovništva iz različitih dijelova prostranog Carstva. Osobe koje se bile određene za rad u rudnicima obično su bile osobe skromnog socijalnog porijekla, navikle na težak život. U prakticanju svojih kultova i vjerovanja, oni su pokušavali pronaći utjehu. Na kraju I. i u toku II. i III. stoljeća n.e., na prostoru srednje Bosne štivali su se: Jupiter, Mitra, Minerva, Silvan, Mars, Izida i brojna druga božanstva i kultovi.

Interesatno je primjetiti da Jupiter kao vrhovno božanstvo nije bio zastupljen u velikom broju. To bi značilo da rimska provincijalna vlast nije u potpunosti uspjela u svojoj namjeri da

romanizira ovaj kraj. Nije pronađeno ni puno potvrda kultova drugih božanstva za razliku od istočne Bosne gdje su, npr. grčki kultovi zastupljeni u prilično velikom broju. Čak su prisutne i epigrafske potvrde pojedinih Grka. Da li je riječ o stanju slabe istraženosti ili o činjenici da srednja Bosna ipak nije uspjela da se razvije u tolikoj mjeri, ostaje još otvoreno pitanje.

Ekonomska ekspanzija imala je i pozitivnih strana. Već u III. i IV. stoljeću n.e. došlo je do formiranja lokalnih kleasarskih radionica. I kao je riječ o pojedincima koji su se škovali od strane rimske države, u njihovim radovima bili su pristuni domaći, autohtoni stilovi koji su posebno vidljivi pri izradi votivnih i sepuklanih spomenika. U jednom momentu došlo je do stapanja stranih (rimskih i grčkih) i domaćih (ilirskih) vjerskih nazora, što je posebno vidljivo kroz prikaze pokojnika i raznih kultova.

Slobodni rudarski koloni na području provincije Dalmacije počeli su da se formiraju tokom prve polovine III. stoljeća n.e. Njihovo formiranje bila je posljedica krize u koju je zapalo rudarstvo. Kako bi premostili problem, vlasti su odlučile da pojedine rudnike daju u zakup. Ovo je primoralo rudare da se samorganiziraju u udruženja (*colone*).

Najveći broj žrtvenika podignutih za zdravlje rudarskih vilika u dalmatinskim rudnicima, *coloni* su podigli. U rudnicima srebra, podizali su žrtvenike u čast careva. Dosad su ustanovljeni tragovi tri takva udruženja. Jedno u selu Vrba (Glamočko polje), drugo u Starom Majdanu, u porječju Sane i treće u selu Višnjica (Kiseljak kod Sarajeva).

Izgradnja rimskih komunikacija omogućila je neometano cirkulisanje robe i ljudi. To je najbolje vidljivo u predrimska vremena kada je ova oblast pokazivala druga kulturna obilježja. Iako ne znamo kako je mogla izgledati ta predrimska cestovna komunikacija, na osnovu pokrentog arheološkog materijala, saznajemo da su postojali intenzivni kontakti između predrimske srednje Bosne i grčkih kolonista na Jadranu. Grci su Ilirima u zamjenu za rude, davali različit materijal, od kojeg je najvažnija ratnička oprema. Od momenta kada se ovaj materijal pojavio, došlo je do postepenog društvenog raslojavanja i odbacivanja egitelarnog društva. Počeli su se dešavati i prvi sukobi među Ilirima što je sve više doprinosilo njihovoj neslozi.

Rimske ceste omogućile su po prvi put sigurnu cestovnu povezanost između unutrašnjosti i dalmatinske obale. One su ubrazele protok ljudi, robe i ideja. To se posebno pokazalo važnim tokom širenja kršćanstva u unutrašnjosti provincije. Ipak, na kraju antičkog razdoblja, upravo su ceste bile te koje su pomogle raznim barbarskim plemenima u njihovim upadima i pljačkama.

9. Bibliografske jedinice

Popis kratica:

ALBIH	Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo
ANUBIH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AP	Arheološki pregled, Beograd
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH
GZM	Glasnik zemaljskog muzeja
HAD	Hrvatsko arheološko društvo
HAD	Hrvatsko arheološko društvo
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
PJZ	Praistorija jugoslavenskih zemalja
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

9.1 Popis izvora:

- Akti salonitanskih sabora 530. i 533. godine 1967; Akti salonitanskih sabora 530. i 533. godine, u: Nada Klaić, *Historia Salonitana maior*, Posebna izdanja srpske akademije nauka i umjetnosti, knjiga CCCXCIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 55, Beograd, 76 – 85.
- Dio Casius, *Dio's Roman history* (ed. E. Cary), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.
- Dio Cassius, *Dio's Roman History in nine Volumes*, Earnest Cary, LCL (2).
- Dio Cassius, *Roman History, Dio's Roman History in Six Volumes (Halcyon Classics)*, (ed. H. B. Foster), Houston (Tex.), 2010.
- Flor 1960: Lucius Annaeus Florus, *Epitome of Roman History*, Cambridge (Massachusetts) – London
- Hecataeus, *Histories, Fragmenta FGrH, Volume-Jacoby, F 1a, 1.*
- Lucius Annaeus Florus, *Epitome of Roman History*; Cornelius Nepos (ed. E. Seymour Forster i J. C. Rolfe), LCL, Cambridge (Mass), 1960.

- Lucius Annaeus Florus, *Epitome of Roman History*; Cornelius Nepos (ed. E. SEYMOUR FORSTER i J.C. Rolfe), LCL, Cambridge (Mass.), 1960.
- Marcus Valerius Martialis Martial, *Delphi Complete Works of Martial (Illustrated)* (ed. Walter C.A. Ker), Delphi Classics, e – book, 2014.
- Plinije Stariji 1961: Pliny, *Natural Historia, volume IX, libri XXXIII – XXXV*, pre. H. Rackham, Cambridge (Massachusetts) – London
- Plinije Stariji, *Naturalis Historia III*, 143.
- *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, (ed. J. SHNETZ), *Itineraria Romana II*, Stuttgart, 1990.
- Stacije 1928: *Stadius, vol. I*, prev. J. H. Mozley, New York – London
- *Tabula Peutingeriana u: Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte*, Posebna izdanja knj. 17, (ed. G. A. Škrivanić), Beograd, 1974. Velleius Paterculus, *The Tiberian narrative (2. 94 – 131)*, (ed. A. J. WOODMAN), Cambridge – London – New York – Melbourne 1977.
- Tacit 1914: Tacitus, *Germania*, u: *Tacius, Dialogus, Agricola, Germania*, ur. T. E. Page, Litt. D. i W. H. D. Rouse, Litt. D., London – New York, 255 – 333.
- Velleius Paterculus, *The Tiberian narrative (2. 94 – 131)*, (ed. A. J. Woodman), Cambridge – London – New York – New York – Melbourne 1977.
- Velleius Paterculus, *Gaj Velej Paterkul, Rimska povijest*, (ed. J. Miklić), Zagreb, 2006.
- Velleius Paterculus, *The Caesarian and Augustan narrative (2. 41 – 93)*, (ed. A. J. WOODMAN), Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sidney, 1983).
- W. Shipley, LCL. *Velej Paterkul 2006: Gaj Velej Paterkul, rimska povijest*, Josip Miklić: *Latina & Graeca*, Zagreb.

9.2 Popis knjiga i članaka:

- 1) ANĐELIĆ 1963.: Pavao Anđelić, *Lepenica - Arheološka ispitavanja*, Posebna izdanja, knjg. III, Naučno društvo SR BiH, Sarajevo, 151 – 191.
- 2) BALLIF 1893.: Phillip Ballif, *Römische Straßen in Bosnien und der Herzegowina*, Th. I, Wiena.

- 3) BASLER 1954.: Đuro Basler, Kreševo – Kiseljak – Fojnica, *GZM Arheologija, N.s., Sv. IX*, Sarajevo, 299 – 306.
- 4) BASLER 1960.: Đuro Basler, *Bazilika u Oborcima, Arheološka problematika i konzervativski zahvat*, Naše starine VII, Sarajevo, 59 – 72.
- 5) BASLER 1972.: Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- 6) BASLER 1984.: Đuro Basler, *Kasnoantičko doba*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlasti)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 309 – 373.
- 7) BASLER 1986.: Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*, Mostar: Crkva na kamenu.
- 8) BENAC 1980.: Alojz Benac, *Dolina rijeke Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka*, u: Rapanić Ž. (ur.), *Širenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve*, Znanstveni skup, Metković 4 – 7. listopada 1977, Izdanja HAD-a 5, Split, 15 – 23.
- 9) BLAU 1877.: Otto Blau, *Reisen in Bosnien und der Herzegowina*, Berlin.
- 10) BOJANOVSKI 1963.: Ivo Bojanovski, *Grebine, Gornji Vakuf – Antička radionica*, AP 5, Beograd, 122 – 235.
- 11) BOJANOVSKI 1973.: Ivo Bojanovski, *Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija*, Muzej grada Zenice, Radovi III, Zenica 1973, str. 393 – 414.
- 12) BOJANOVSKI 1974.: Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANUBiH, Godišnjak CBI 47, Sarajevo, 99 – 123.
- 13) BOJANOVSKI 1978.: Ivo Bojanovski. *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II – Prehistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima*, Godišnjak CBI 17, ANUBiH, Sarajevo, 51 – 127.
- 14) BOJANOVSKI 1981.: Ivo Bojanovski, 1981, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak XIX, CBI 17, Sarajevo 1981, 125 – 197.
- 15) BOJANOVSKI 1982.: Ivo Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i nimuzimatičkih izvora*, Arheološki radovi i rasprave, Vol. VIII – IX, Zagreb, 89 – 120, T. I – VIII.

- 16) BOJANOVSKI 1984.: Ivo Bojanovski, *Razdbolje rimske uprave*, u: Visoko i okolina kroz historiju, I. Prehistorija, antika i srednji vijek, Skupština opštine Visoko, Visoko, 49 – 99.
- 17) BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ANU BiH, LXVI, CBI 6, Sarajevo.
- 18) BUJAK, LEPIĆ 2014.: Edin Bujak – Adisa Lepić, *Rano kršćanstvo na području današnje Bosne i Hercegovine u svjetlu nalaza mozaika, freski i grobnica na svod*, u: Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo, str. 191 – 212.
- 19) BUSULADŽIĆ 2008.: Adnan Busuladžić, *Umjetnost antičkih mozaika na tlu današnje Bosne i Hercegovine / Ancient mosaics in the territory of Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej, Sarajevo
- 20) BUSULADŽIĆ 2011.: Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman Villas in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej, Sarajevo.
- 21) BUSULADŽIĆ 2014.: Adnan Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine / Iron Tools and Implements of the Roman Period in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej BiH, Zemaljski muzej, Sarajevo.
- 22) CAMBI 1980.: Nenad Cambi, *Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada*, u: Rapnić Ž. (ur), Širenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve, Znanstveni skup, Metković 4 – 7. listopada 1977, Izdanja HAD-a 5, Split, 15 – 23.
- 23) CAMBI 2013.: Nenad Cambi, *Romanization of the western Illyricum from religious point of view*, Godišnjak CBI XLII, ANUBiH, Sarajevo, str. 71 – 88.
- 24) CONS 1882.: Henri Cons, *La province romaine de Dalmatie*, Paris.
- 25) ČOROVIĆ 1913.: Vladimir Čorović, *Izveštaj o iskopavanjima u Brezi 1913. godine*, GZM, god. XXX, sv. 3, 409 – 420.
- 26) ČOVIĆ 1964.: Borivoj Čović, *Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie*, Arch. Iug 5, Beograd, 25 – 32.
- 27) ČOVIĆ 1965.: Borivoj Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *GZM, god. Arheologija, N.s., Sv. 20*, Sarajevo, 27 – 145.
- 28) ČOVIĆ 1976.: Borivoj Čović, *Metalurška djelatnost vučendoske grupe u Bosni*, Godišnjak CBI, knjg. 11, knjg. 11, ANUBiH, Sarajevo, 105 – 115.

- 29) ČOVIĆ 1976.: Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- 30) ČOVIĆ 1987.: Borivoj Čović, *Srednjobosanska grupa*, u: Benac, A., *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, TOM V, CBI ANU BiH, Sarajevo, 481 – 528.
- 31) ČOVIĆ 1999.: Borivoj Čović, *Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini*, Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od praistorije do početka XX vijeka, Muzej grada Zenice, Zenica, 57 – 88.
- 32) ČREMOŠNIK 1932.: Gregor Čremošnik, *Kasnoantička bazilika u Lepenici*, GZM, Sarajevo.
- 33) ČREMOŠNIK 1955.: Irma Čremošnik, Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika, *GZM Arheologija, N.s., Sv. X*, Sarajevo, 107 – 136.
- 34) ČREMOŠNIK 1990.: Irma Čremošnik, Rimska utvrđenja u BiH s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike, *Arheološki vesnik 41*, Ljubljana, 357 – 364.
- 35) ČURČIĆ 1907.: Vejsil Čurčić, Nekoliko prahistorickih predmeta iz Bosne i Hercegovine u zbirci C. kr. Narovoslovnoga dvorskoga muzeja u Beču, *GZM Arheologija, Sv. 19*, Sarajevo, 203 – 214.
- 36) ČURČIĆ 1908.: Vejsil Čurčić, Prilog poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni i Hercegovini, *GZM Arheologija, N.s., Sv. XX*, Sarajevo, 77 – 90.
- 37) DAUTBEGOVIĆ 1988.: Almaz Dautbegović, *Uzstogodišnjicu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, u: Spomenica stogodišnjice Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Štamparija Trebinje, Sarajevo, 7 – 35.
- 38) DAVIES 1935.: Oliver Davies, *Roman Mines in Europe*, Clarendon Press, Oxford.
- 39) DODIG, ŠKEGRO 2008.: Radoslav Dodig – Ante Škegro, *Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni*, Povijesni prilozi 35, Zagreb, 9 – 23.
- 40) DOMIĆ KUNIĆ 1988.: Alka Domić Kunić, *Augzilijari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diploma (od Augusta do Karalale)*, ARR JAZU XI, Zagreb, 83 – 114
- 41) DOMIĆ KUNIĆ 2006.: Alka Domić Kunić, *Bellum Panonicum (12 – 11. pr.n.e.) posljednja faza osvajanja južne Panonije*, VAMZ, 3s, XXIX, Zagreb, 59 – 164.
- 42) DUŠANIĆ 1980.: Slobodan Dušanić, *Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji*, Istorijski glasnik, Beograd, 7 – 55.

- 43) DUŠANIĆ 1989: Slobodan Dušanić, *The Roman Mines of Illyricum: Organisation and Impact on Provincial Life, Minería y metallurgia en las antiguas civilizaciones Mediterráneas y Europeas II*. Coloquio internacional asociado, Madrid 24 - 28 octubre 1985, Madrid, 148 - 156.
- 44) DŽINO, DOMIĆ KUNIĆ 2013.: Danijel Džino – Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku – povijesni antinarativ*, Zagreb.
- 45) DŽINO 2012.: Danijel Džino, *The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16 – 9 BC*, u: Actes du Symposium international. Le livre. 128 Le Roumanie. L'Europe. 4ème édition, 20 – 23 Septembre 2011. Tome III, Bucarest 2012, 461 – 480.
- 46) DŽINO 2020.: Danijel Džino.: *Illyricum in Roman Politics, 229 BC – AD 68*, Cambridge.
- 47) FIALA 1896A.: Franjo Fiala, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Debelo Brdo bei Sarajevo*, WMBH. 4, Wiena, 38 - 72.
- 48) FIALA 1896B.: Franjo Fiala, Izvještaj o prekopavanju na Debelom Brdu kod Sarajeva, *GZM Arheologija*, Sv. 8, 97 - 107.
- 49) FIALA 1896C.: Franjo Fiala, Arheolške vijesti, *GZM Arheologija*, Sv. 8, Sarajevo, 343 – 357.
- 50) FIALA 1897.: Franjo Fiala, Nekoliko grčkih šljemova, nađenih u Bosni i Hercegovini, *GZM Arheologija*, Sv. 9, 657 – 664.
- 51) FIALA 1899.: Franjo Fiala, *Griechische Bronzehelme aus Bosnien und der Herzegovina*, WMBH 6, Sarajevo, 148. - 153.
- 52) GABRIČEVIĆ 1987: Branimir Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split: Književni krug.
- 53) GLICKSMAN 2018.: Kristina Glicksman, Metal mining in Roman Dalmatia, *Opsusc. arheol.*, br. 39/40, 2015/2016, Zagreb 2018, 261 – 283.
- 54) HIRT 2010: Alfred Michael Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC - AD 235*, Oxford University Press Inc., New York.
- 55) HOERNES 1880.: Moriz Hoernes, *Römische Altertümer in Bosnien und der Hercegovina*, Archaeologisch - epigraphische Mitteilungen 4, Wiena, 184. - 207.
- 56) HOFFER 1893.: Aleksander Hoffer, Rimski natpis iz Fazlića, *GZM Arheologija*, Sv. 5, Sarajevo, 321 - 323.

- 57) HOFFER 1895A.: Aleksander Hoffer, Die römische Inschrift von Fazlici, WMBH 2, Wien, 227 - 247.
- 58) HOFFER 1895B.: Aleksander Hoffer, Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru, GZM Arheologija, Sv. 7, Sarajevo, 43 - 61.
- 59) HOFFER 1897A.: Aleksandar Hoffer, Zlato i druge rude u travničkom kotaru, GZM Arheologija, Sv. II, Sarajevo, 411 - 423.
- 60) HOFFER 1897B.: Aleksander Hoffer, *Gold und andere Metalle im Bezirke Travnik*, WMBH. 6, Vienna, 890 - 898.
- 61) HOFFER 1901.: Aleksander Hoffer, Stara crkva na Bukovici kod Travnika, GZM Arheologija, Sv. 13, Sarajevo, 468.
- 62) IMAMOVIĆ 1972.: Enver Imamović, Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba, Naše starine 13, Sarajevo, 193 - 204.
- 63) IMAMOVIĆ 1974.: Enver Imamović, *Oko ubdikacije rimskog naselja Stanecli*, Godišnjak CBI, knjg. 12, 223 - 235.
- 64) IMAMOVIĆ 1976.: Enver Imamović, *Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 21 - 27.
- 65) IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- 66) IMAMOVIĆ 1983: Enver Imamović, *Počeci kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine u svjetlu pisanih izvora i arheoloških spomenika*, Tribunia, br. 7, 37 - 59.
- 67) IMAMOVIĆ 1985.: Enver Imamović, *Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine*, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo, 31 - 52.
- 68) IMAMOVIĆ 1996.: Enver Imamović, Rezultati probnih iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka, GZM Arheologija, N.s., Sv. 47 (1992 - 1995), Sarajevo, 61 - 92.
- 69) IMAMOVIĆ 2000: Enver Imamović, *The results of the trial excavations at Podastinje, Višnjica and Gromiljak near Kiseljak*, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch - herzegowinischen Landmuseums, Band VII, Heft A - Archäologie, Sarajevo, 107 - 132.
- 70) KATZER 1919.: Friedrich Katzer, K poznavanju mineralnih vrela Bosne, GZM Arheologija, Sv. XXXI, Sarajevo, 191 - 264.
- 71) KATZER 1926.: Friedrich Katzer, *Geologija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

- 72) KELLNER 1895.: Ivan Kellner, Rimski gragjevni ostaci u Ilidžama kod Sarajeva, *GZM Arheologija*, Sv. 7, Sarajevo, 161 - 197.
- 73) KELLNER 1897.: Ivan Kellner, *Römische Baureste in Ilidze bei Sarajevo*, WMBH. 5, Sarajevo, 131 - 162.
- 74) KOROŠEC 1950.: Josip Korošec, Travnik i okolina u predhistorijsko doba, *GZM Arheologija*, N.s., Sv. 4 – 5, Sarajevo, 248 – 268.
- 75) KOROŠEC 1957.: Josip Korošec, Neolitska naseobina na Crkvinama u Turbetu kod Travnika, *GZM Arheologija*, N.s., Sv. 12, Sarajevo, 5 - 18.
- 76) KRALJEVIĆ 1972.: Gojko Kraljević, *Skupni nalaz sesteritusa i denariusa kod Bugojna*, Arheološki vestnik XXIII, Ljubljana, 67 - 68.
- 77) KRALJEVIĆ 1980.: Gojko Kraljević, *Antički novac s travničkog područja koji se nalazi u zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Zbornik Zavičajnog muzeja Travnika 3, Travnik, 85 - 94.
- 78) KUJUNDŽIĆ 1916: Ivan Kujundžić, *Najnovije rimske iskopine u Mošunju*, GZM, god. XXVIII, sv. 3 – 4, 477 – 496.
- 79) KUJUNDŽIĆ 1917.: Ivan Kujundžić, Najnovije rimske iskopine u Mošunju, *GZM Arheologija*, Sv. 27, Sarajevo, 477 – 496.
- 80) KUJUNDŽIĆ 1924. - 1926.: Ivan Kujundžić, *O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni*, VAHD 47 - 48, Split, 75 - 83.
- 81) KUJUNDŽIĆ 1932 - 33.: Ivan Ev. Kujundžić, *O položaju rimskoga municipija Bistue nova u Bosni*, Vrhbosna, god. XLVII, br. 10 – 11, 253 – 261.
- 82) KURİPEŠIĆ 1983.: Bernard Kuripešić, *Itinerarium der Gasandtschaft König Ferdinand I von Ungaran nach Konstatinopel 1530*, Bochum.
- 83) MANDIĆ 1924.: Mihovil Mandić, Turbe kod Travnika, *GZM Arheolgija*, Sv. 36, Sarajevo 1924., 83. - 90.
- 84) MANDIĆ 1925.: Mihovil Mandić, Starine kod fojničke Kiseljaka, *GZM Arheologija*, sv. 37, Sarajevo, 61 – 65.
- 85) MARIJANOVIĆ 1990.: Ivana Marijanović, Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini, *GZM, arheologija*, n. s. sv. XLV, 109 – 136.

- 86) MARKOVIĆ 1938.: Tomo Marković, Rimska grobnica pod Đelilovcem kod Travnika, *GZM Arheologija*, sv. 50, Sarajevo, 65 – 67.
- 87) MAZALIĆ 1957.: Đoko Mazalić, Hrišćanski nišani u okolini Travnika. Evidencija važnijih spomenika i predlozi za zaštitu, *NS, god. IV*, Sarajevo, 97 – 118.
- 88) MESIHOVIĆ, ŠAČIĆ 2015.: Selmedin Mesihović – Amra Šaćić, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
- 89) MESIHOVIĆ 2007.: Salmedin Mesihović, *Dezitijski, Sarajevo (in manuscript). Supplemented version of doctoral dissertation: Dezitijski: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Zagreb.
- 90) MESIHOVIĆ 2008.: Selmedin Mesihović, *Inscriptiones Latinarum Saraevonensis*, Historijska traganja, vol. 1, Sarajevo 2008, 9 – 68.
- 91) MESIHOVIĆ 2009.: Selmedin Mesihović, *Supplementum rebellio Illyrici- Germanikova „pounjska ofanziva”*, Historijska traganja, vol. 4, Sarajevo, 9-33.
- 92) MESIHOVIĆ 2010a.: Selmedin Mesihović, *Aevum Dollabellae – Dolabelino doba, Godišnjak CBI, knj. 39*, ANUBiH, Sarajevo, 99 – 124.
- 93) MESIHOVIĆ 2010b.: Selmedin Mesihović, *Dezidijski u rimskoj armiji*, Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV/1 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Sarajevo, str. 67 – 75.
- 94) MESIHOVIĆ 2010c.: Selmedin Mesihović, *Podjela provincije Ilirik*, Pregled-časopis za društvena pitanja br.2., Sarajevo, 87-100.
- 95) MESIHOVIĆ 2011a.: Selmedin Mesihović, *Namjesnici provincije Gornji Ilirik / Dalmacije od 42. do 68. n.e.*, *Godišnjak CBI, knjg. 40*, ANUBiH, Sarajevo, 149 – 165.
- 96) MESIHOVIĆ 2011b.: Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija*, Posljednja borba, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
- 97) MESIHOVIĆ 2011c.: Salmedin Mesihović, *Transformacija indentita Dezidijski kroz proces romanizacije*, Zbornik radova I-Institut za istoriju, Sarajevo, str. 191-213.
- 98) MESIHOVIĆ 2011d.: Salmedin Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo.
- 99) MESIHOVIĆ 2018.: Salmedin Mesihović, *Bitka za Ilirik*, Sarajevo.
- 100) MISILO 1936.: Krunoslav Misilo, Rimski spomenici iz Bosne, *GZM Arheologija*, Sv. 48, Sarajevo, 14 - 25.

- 101) MÓSCY 1974.: András Móscy, *Pannonia and Upper Moesia: a history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire*, London and Boston, Routledge & Kegan Paul.
- 102) PAŠALIĆ 1953a.: Esad Pašalić, Novi prilozi poznavanju rimskih cesta u Bosni i Hercegovini, *GZM Arheologija, N.s., Sv. 8*, Sarajevo, 277 - 287.
- 103) PAŠALIĆ 1953b.: Esad Pašalić, Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa, *GZM, n. s. sv. VIII*, 345 – 348.
- 104) PAŠALIĆ 1954.: Esad Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, *GZM Arheologija, N.s., Sv. 9*, Sarajevo, 47 - 75.
- 105) PAŠALIĆ 1959A.: Esad Pašalić, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva, *GZM Arheologija, N.s., Sv. 14*, Sarajevo, 113 - 135.
- 106) PAŠALIĆ 1959B.: Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, *Archaeologia Iugoslavica 3*, Beograd, 61 - 73.
- 107) PAŠALIĆ 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljsku muzej, arajevo.
- 108) PAŠALIĆ 1975.: Esad Pašalić, *Sabrano djelo*, Sarajevo.
- 109) PAŠKVALIN 1958.: Veljko Paškvalin, Tri rimska natpisa sa područja Bosne i Hercegovine, *GZM Arheologija, N.s., Sv. 13*, Sarajevo, 153 - 157.
- 110) PAŠKVALIN 1959.: Veljko Paškvalin, *Antička istraživanja u selu Čipuljić (Bugojno)*, AP 1, Beograd, 98 - 99.
- 111) PAŠKVALIN 1963.: Veljko Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, *GZM Arheologija, N.s., Sv. 18*, Sarajevo, 127 - 153.
- 112) PAŠKVALIN 1964.: Veljko Paškvalin, *Reljef Silvana i nimfi*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N.s., Sv. XIX, Štamparija Oslobođenje, Sarajevo, str. 151 – 156.
- 113) PAŠKVALIN 1968.: Veljko Paškvalin, *Grudine, Čipuljići kod Bugojna – nastavak istraživanja starokršćanske bazilike*, AP 10, Beograd, str. 159 – 162.
- 114) PAŠKVALIN 1970: Veljko Paškvalin, *Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine*, u: *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, uredili Vladimir Mirosavljević, Duje Rendić – Miočević, Mate Suić, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 667 – 687 + karta.

- 115) PAŠKVALIN 1979: Veljko Paškvalin, Antički nimfej u Putovićima kod Zenice, *GZM, arheologija, n. s. sv. XXXIV*, 55 – 84.
- 116) PAŠKVALIN 1983.: Veljko Paškvalin, Kasnoantički objekti iz Osatice, Karahodža i Višnjice, *GZM Arheologija, N.s., Sv. 38*, Sarajevo, 109 - 125.
- 117) PAŠKVALIN 1990a.: Veljko Paškvalin, *Starokršćanska bazilika na Grudinama u Bugojno*, Nova obzorja 8, Bugojno, 43 - 51.
- 118) PAŠKVALIN 1990b.: Veljko Paškvalin, *Arheološki nalazišta Ograje u Putovićima kod Zenice*, *GZM* 45, Sarajevo, 35 – 92.
- 119) PAŠKVALIN 1996.: V. Paškvalin, Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, *GZM, Arheologija N.s. Sv. 47*, Sarajevo, 93-116.
- 120) PAŠKVALIN 2003: Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone: Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija
- 121) PAŠKVALIN 2012: Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BIH, Djela, knjiga LXXXIII, CBI, knjiga 9, Sarajevo.
- 122) PATSCH 1893.: Carl Patsch, Iskopine u dolini Lašve, *GZM Arheologija, Sv. 5*, Sarajevo, 685. - 699.
- 123) PATSCH 1895A.: Carl Patsch, Die griechischen Münzen des bosnisch - hercegovmischen Landesmuseums, *WHBH* 4, Vienna, 113 - 128.
- 124) PATSCH 1895B.: Carl Patsch, Epigrafsko pabirčenje, *GZM Arheologija, sv. 7*, Sarajevo, 285 - 292.
- 125) PATSCH 1902A.: Carl Patsch, Pojedini nalazi iz rimskog doba, *GZM Arheologija, Sv. 14*, Sarajevo, 1 - 16.
- 126) PATSCH 1902B.: Carl Patsch, Nahogjaji novca, *GZM Arheologija, Sv. 14*, Sarajevo, 391 - 438.
- 127) PATSCH 1909.: Carl Patsch, *Arcäologisch - epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*. Siebenter Teil, *WMBH* 11, Sarajevo, 104. - 183.
- 128) PATSCH 1910.: Carl Patsch, Prilozi našoj rimskoj povijesti, *GZM Arheologija, Sv. 22*, Sarajevo, 177. - 208.

- 129) PATSCH 1996.: Carl Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Matica Hrvatska, Metković 1907.
- 130) PETROVIĆ 1947.: Jozo Petrović, *Smjena kultura na Lašvi*, Napredak, Hrvatski narodni kalendar, Sarajevo, 134. - 142.
- 131) PETROVIĆ 1958.: Jozo Petrović, Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije - Japra, *GZM Arheologija, N.s., Sv. 13*, Sarajevo, 267 – 271.
- 132) PETROVIĆ 1961.: Jozo Petrović, Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa, *GZM Arheologija, N.s., Sv. XV - XVI*, Sarajevo, 230 - 234.
- 133) PITNER 1904.: Karlo Pitner, *Apollonia i Dyrrhachium - novci iz moje zbirke*, GZM 16, Sarajevo, 237 - 243.
- 134) PRAVIDUR 2011.: Andrijana Pravidur, *Prilog poznavanju metalurških središta željeznodobnih naselja srednje Bosne u svijetlu novih istraživanja - primjer autohtone i primarne metalurgije željeza u naselju*, Histria antiqua, Pula, 156. - 167.
- 135) RADMISKY 1894.: Waclav Radimsky, *Archäologische Tagebuchblät - ter*, WMBH 2, Sarajevo, 50. - 72.
- 136) RENDIĆ MIOČEVIĆ 1989.: *Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira*, Ikonografska studija o spomenicima s teritorija Delmata, Iliri i antički svijet, Split 1989, str. 461 – 506.
- 137) RÜCKER 1896.: Anton Rücker, *Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien*, Wien.
- 138) SELEM 1972.: Peter Selem, Egipatski bogovi u rimskom iliriku, *Godišnjak CBI, knjg. 1*, Sarajevo, 5 – 105.
- 139) SERGEJEVSKI 1929.: Dimitrije Sergejevski, Dijan i Silvan, *GZM Arheologija, Sv. XLI*, Sarajevo, 95.- 101.
- 140) SERGEJEVSKI 1932.: Dimitrije Sergejevski, Spätantike Denkmäker aus Zenica, *GZM Arheolgija, Sv. 46*, Sarajevo, 35. - 56.
- 141) SERGEJEVSKI 1938.: Dimitrije Sergejevski, *Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine*, Spomenik SKA 88, Beograd, 95. - 131.
- 142) SERGEJEVSKI 1943 – 1944.: Dimitrije Sergejevski, Nekoliko neizdatih antičkih reljefa, *GZM Arheologija, Sv. 55*, Sarajevo, 1. - 20.

- 143) SERGEJEVSKI 1947.: Dimitrije Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *GZM, N.S., Društvene nauke, sv. II.* 13 – 50.
- 144) SERGEJEVSKI 1951A.: Dimitrije Sergejevski, Novi i revidirani natpisi, *GZM Arheologija, N.s., Sv. 6, Sarajevo*, 301. - 310.
- 145) SERGEJEVSKI 1951B.: Dimitrije Sergejevski, Kasnoantički mauzolej u Turbetu, *GZM Arheologija, N.s., Sv. 6, Sarajevo*, 135. - 145.
- 146) SERGEJEVSKI 1956: Dimitrije Sergejevski, Bazilika u Dabravini (Revizija), *GZM, arheologija, n. s. sv. XI, posebno izdanje, Sarajevo*.
- 147) SERGEJEVSKI 1961.: Dimitrije Sergejevski, Kasnoantički mauzolej u Turbetu, *GZM Arheologija, N.s., Sv. 6, Sarajevo*, 135 - 145.
- 148) SERGEJEVSKI 1965.: Dimitrije Sergejevski, Iz problematike ilirske umjetnosti, *Godišnjak CBI, knjg. 1, ANUBiH, Sarajevo*, 119 – 143.
- 149) SIELSKI 1931.: Stanko Sielski, Arheološki nalasci u okolici Travnika i Žepča, *GZM Arheologija, Sv. 43, Sarajevo*, 7 – 12.
- 150) SIMIĆ 1951.: Vasilije Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd.
- 151) SKARIĆ 1926.: Vladislav Skarić, *Apollo Tadenus (Apolon Taden)*, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Sveska XXXVIII, Zamljski muzej BiH, Državna štamparija, Sarajevo 1926, str. 101 – 104.
- 152) SKARIĆ 1932.: Vladislav Skarić, *Altertümer von Gradac in der Lepenica (Bosnien)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sveska 2, Državna štamparija, Sarajevo, str. 1 – 21 + Tbl. I – XIV.
- 153) SKARIĆ 1935.: Vladislav Skarić, Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice, *GZM Arheologija, Sv. XLVII, Sarajevo*, 32 – 33.
- 154) SKARIĆ 1935.: Vladislav Skarić, *Трагови старог рударства у околини Крешева*, Гласник Земаљског музеја у СарајевуКњига I. Година 46. Сарајево: Земаљски музеј. 73-80.
- 155) ŠAČIĆ, VELETOVAC 2019.: Amra Šaćić Beća – Edin Veletovac, *Roman conquest of the Sarajevo Region and its consequences on the example of urbanism and Early Christian (Late Antique) architecture, Acta Illyrica, Godišnjak udruženja BATHINVS, Godina III/ broj 3*, 31 – 62, Sarajevo.

- 156) ŠAČIĆ BEĆA 2019: Amra Šačić Beća, *Odrazi i posljedice Tiberijevog Panonskog rata na bosansku Posavinu*, Godišnjak CBI ANU BIH/ Jahrbuch CBI ANU BIH, 237 - 248, Sarajevo.
- 157) ŠEŠEL KOS 2005.: Marijeta Šešel Kos, *Appian and Illyricum*, Narodni muzej, Ljubljana.
- 158) ŠKEGRO 1991: Ante Škegro, *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora)*, Godišnjak ANUBiH, Djela, knjiga XXVII, CBI, Sarajevo, str.53 – 163.
- 159) ŠKEGRO 1996.: Ante Škegro, *Uskoplje I. Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austro – ugarske uprave*, Hrvatska uzdanica, Uskoplje
- 160) ŠKEGRO 1998.: Ante Škegro, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, *Op. Arch.* 22, Zagreb, 89 - 117.
- 161) ŠKEGRO 1999a: Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji – Studia Croatica.
- 162) ŠKEGRO 1999b.: Ante Škegro, Bosansko Skoplje kroz antički period povijesti, U: Lučić, A. (Ur.), *Nova obzorja*, godišnjak za književnost i kulturu 34, Bugojno, 53 - 58.
- 163) ŠKEGRO 2000.: Ante Škegro, *Rimska nadgrobna ploča iz Torine kod Cehove (Novi Travnik) u srednjoj Bosni*, Obavijesti HAD XXXII/3, Zagreb, 104. - 106.
- 164) ŠKEGRO 2003.: Ante Škegro, *Travnički kraj u pretpovijesti i antici*, ur. Jurišić P., *Moja zemlja, moji ljudi: monografija župa novotravničkog kraja*, Vrhbosanska nadbiskupija - Travnički dekanat, Sarajevo - Novi Travnik, 10 - 46.
- 165) ŠKEGRO 2005: Ante Škegro, *The Bestoen bishopric in the light of prior research*, AV, 56, 369 – 389.
- 166) ŠKEGRO 2008 b: Ante Škegro, *Mukurska biskupija (Ecclesia Muccuritana)*, Povijesni prilozi, 34, 9 – 26.
- 167) ŠKEGRO 2008a: Ante Škegro, *Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo: Franjevačka teologija, 111 – 141.
- 168) TRUHELKA, PATSCH, HOFFER 1895.: Ćiro Truhelka - Carl Patsch - Alexander Hoffer, *Römische Funde im Lašvethale, 1893. Mit einem Anhang: Die*

- römische Inschrift von Fezlici von Professor P. Alexander Hoffer, WMBH 3, Sarajevo, 227. - 247.*
- 169) TRUHELKA 1890.: Ćiro Truhelka, Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini, *GZM Arheologija, Sv. 2*, Sarajevo, 188. - 191.
- 170) TRUHELKA 1892.: Ćiro Truhelka, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, *GZM Arheologija, sv. 4*, Sarajevo, 340. - 365.
- 171) TRUHELKA 1893A.: Ćiro Truhelka, *Zenica und Stolac. Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Herzegowina*, WMBH 1, Wiena, 273 - 302.
- 172) TRUHELKA 1893B.: Ćiro Truhelka, *Starobosanski pismeni spomenici*, GZM 5, Sarajevo 1893, str. 771. - 782.
- 173) TRUHELKA 1913: Ćiro Truhelka, *Jedan odličan nalaz brončane dobe iz Velikog Mošunja (Lašva)*, GZM 25, Sarajevo 1913, str. 325. - 336.
- 174) TRUHELKA 1931: Ćiro Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb 1931.
- 175) VELETOVAC 2014: Edin Veletovac, *Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga XVII/3, 277 – 299.
- 176) VELETOVAC 2018.a: Edin Veletovac, *Prilog poznavanju najranije historije kršćanstva na širem području grada Sarajeva*, Prilozi/Contributions - Institut za historiju, br. 47, 31 – 45, Sarajevo.
- 177) VELETOVAC 2018b.: Edin Veletovac, *Prostor Kiseljaka u kasnoantičko doba*, Zbornik radova sa simpozija "Rudarstvo metalurgija i geonaslijeđe Kreševa, Fojnice i Kiseljaka", 25 – 43, Kreševo.
- 178) VINSKI 1964.: Zdenko Vinski, *Kasnoantička baština u grobovima ranog srednjeg vijeka kao činjenica i kao problem*, Materijali VI, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1964, str. 101 – 115.
- 179) VULIĆ 1933.: Nikola Vulić, *Oktavijanov ilirski rat*, Glasnik SKA, CLV/78, Beograd.
- 180) WILKES 1969: John Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.

- 181) WRAY 1921.: D. A. Wray, *The geology and mineral resources of the Serb – Croat – Slovene State being the report of the geologist attached to the British Economic Mission to Serbia*, London.
- 182) ZANINOVIĆ 1977.: Marin Zaninović, *The Economy of Roman Dalmatia*, ANRW II 6, Berlin – New York, str. 767 – 801.
- 183) ZANINOVIĆ 2015.: Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, Zagreb.

9.3. Popis priloga

Karta 1: Karta rudnih oblasti u provinciji Dalmaciji tokom I. stoljeća

Kartu izradio: Edo Mešić

Prema: K. Glicksman, 2018, 261 – 283.

10. Sažetak

Regija srednje Bosne tokom antičkog razdoblja doživjela je period intenzivnog razvoja i nezapamćenog prosperiteta. Razdoblje vladavine Rimskog Carstva ostavilo je velike posljedice koje su i danas vidljive kroz proces prostorne raspodjele modernih naselja, razvoj rudarstva i izgradnju osnovne saobraćajne komunikacije. Ostaci rimskih rudnika i osnivanje naselja, koji je bio uzrokovan doseljavanjem stanovništva iz udaljenih djelova Carstva, doveli su do izgradnje čitavog niza prateće infrastukure koja se kontinuirano koristi od davnina. Neki rimski rudnici koristit će se sve do XIX. stoljeća

Ključne riječi: rimski, rudnici, ceste, gradovi, naselja, romanizacija, srednja Bosna

11. Summary

The region of the middle Bosnia has, in ancient ages, experienced a period of intensive development and memorable prosperity. The Roman presence left great consequences that are still visible today, through the process of spatial distribution of modern settlements, development of mining and construction of basic traffic communication, which in Roman times was the first traffic connection with the Adriatic coast and the Danube region. The remains of Roman mines and the process of founding the settlement, which was caused by the immigration of the population from distant parts of the Empire, led to the construction of a whole series of supporting infrastructure that has been used continuously since ancient times. Some Roman mines were used until the XIX century.

Key words: Roman, mines, roads, cities, settlements, romanization, middle Bosnia

12. Biografija

Edo Mešić rođen je 30.09.1992. godine u Beogradu, Republika Srbija. Osnovnu školu završio je u Hrasnici, a srednju na Ilidži. Nakon završetka gimnazije, 2011. godine upisuje se na Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Odsjek za historiju – Katedra za arheologiju. Prvi ciklus studija završio je 2015. godine i iste godine upisuje drugi ciklus studija na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta.

U februaru 2013. godine, bio je angožavan od strane Komisije / Povjerenstva za nacionalne spomenike kao volonter pri promociji kulturne baštine. Od aprila do maja 2014. godine, proveo je na studentskoj mobilnosti (Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani) u okviru TEMPUS programa, finansiranog od strane Evropske Unije. U avgustu iste godine, učestovao je u iskopavanjima lokaliteta Poštela kod Maribora (Slovenija). U periodu od 2016. do 2017. godine, bio je angažovan kao volonter u Zemaljskom muzeju, gdje je obavljao posao voditelja kroz muzejske zbirke i bio je uključen u rad pedagoškog odjeljenja. Koautor je jednog stručnog članka i koautor stručne izložbe posvećene stogodišnjici rođenja Đure Baslera.